SHAKESPEARE'S

COMEDY OF ERRORS.

भ्रांतिकृत चमत्कार.

हें पुस्तक
रसिकजनमनोरंजनार्थ
तयार केलें.

आवृत्ति दुसरी.

मुंबईंत
"इंडियन प्रिन्टिंग प्रेस" मध्यें छापिलें.

सन १८८२.

मुंबईमध्यें
हें पुस्तक विविधज्ञानविस्तारपुस्तकालयांत विकत मिळेल.

किंमत साहा आणे.

हें पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदलें आहे.

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

इंग्रजींत शेक्सपियरकृत "कॉमेडी ऑफ् एरर्स" म्हणून एक नाटक आहे, त्याचें हें भाषांतर एथें नाटककार मंडळीकडून प्रयोग करण्याकरितां केलें होतें. तो प्रयोग नाटककारांच्या परिश्रमानें चांगला झाला, आणि एकंदर नाटक लोकांस बरेंच आवडलें असें दिसलें.

हें नाटक मळचें फार मौजेचें आहे. हें इंग्रजींत ज्यांनीं वाचलें असेल त्यांस ठाऊक असेलच. याचें संविधानक फार सोपें असल्यामुळें तें एथें सर्व सांगण्याची जरूरी दिसत नाहीं. दोघे बंधू स्वरूपानें अगदीं एकसारखे होते. तसेंच दोघांचे दोन चाकरही भाऊ भाऊ असून एकासारखे एक होते. हे बालदशेंतच एकमेकांपासून दूर झाले. पुढें ते तारुण्यांत आल्यावर त्यांतील एकजण आपल्या चाकरासुद्धां भावाच्या शोधाकरितां निघाला. कालांतरानें तो, त्याचा भाऊ व चाकर हे ज्या शहरीं होते, तेथें आला. त्या ठिकाणीं त्यांची गांठ पडून ओळख पडण्यापूर्वी, हीं दोन जोडपीं दिसण्यांत एकसारखीं असल्यामुळें, हा तो कीं तो तो, या भ्रांतीनें एक दिवस जी कांहीं मौज झाली, ती या नाटकांत वर्णिली आहे.

या नाटकांत स्थलांचीं नांवें कोंकणपट्टींतील समुद्रकांठचे प्राचीन शहरांचीं घेतलीं आहेत, हें सुज्ञ वाचकांस कळेलच.

भाषांतर देशरिवाजास अनुसरून आणण्याकरितां कित्येक ठिकाणीं पात्रांचीं भाषणें मूळच्याहून कांहीं निराळ्या तऱ्हेचीं लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अकोलें, आगष्ट १८७७.

दुसऱ्या आवृत्तीची सूचना.

पहिली आवृत्ति इ० स० १८७८ मध्यें छापली; तींमध्यें नजरचुकीनें जीं अशुद्धें पडून गेलीं होतीं, तीं हींत नीट करून, कोठें कोठें फेरफार करणें इष्ट वाटलें तेथें ते केले आहेत.

पात्रें.

राजा....................	सारंगपुरचा अधिपति.
धनपाल	शृंगारपुरचा व्यापारी.
हेमकांत शृंगारपुरकर हेमकांत सारंगपुरकर	धनपालाचे पुत्र.
धर्म्या शृंगारपुरकर धर्म्या सारंगपुरकर	दोघे भाऊ, उभयतां हेमकांतांचे सेवक.
ताराचंद	व्यापारी.
जगजीवन	सोनार.
तारामति..........	हेमकांत सारंगपुरकराची बायको.
भानुमति...............	तारामतीची मावसबहीण.
गजी....................	तारामतीची दासी.
इंदुमति (गोसावीण) ..	धनपालाची बायको.

वेश्या, रक्षक, द्वारपाल, तुरुंगावरचे अधिकारी, जमादार–इ०

स्थल– सारंगपुर शहर.

भ्रांतिकृत चमत्कार.

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

स्थल—राजवाडा.

पात्रें.

राजा, धनपाल, रक्षक, व इतर सेवक.

धनपाल— राजा, आतां अंत नको पाहूं. एकदां शेवट कर. ह्मणजे या सर्व दुःखांतून मुक्त तरी होईन.

राजा— धनपाला, उगीच विनवणी नको आतां. तुझा पक्ष धरून या राज्यांतला कायदा मी मोडणार नाहीं. तुमच्या शृंगारपुरच्या दळव्यांनीं आमच्या सारंगपुरकर व्यापाऱ्यांवर कसा कडाखा उडविला आहे तो पाहिलासना? बिचारे व्यापाराकरितां तुमच्या बंदरीं जातात; पण कांहीं अपराध नसतां, नुसतें सारंगपुरकर इतकें नांव कळलें पुरे, कीं त्यांजकडून जबरदस्त दंड घ्यावा; दंड देण्याला सामर्थ्य नसलें तर त्यांचें डोकें उडवावें; अशा निर्दय कृत्यानें तुमच्या गांवीं आमची प्रजा प्राणास मुकते, आणि शृंगारपुरकर व्यापाऱ्यांवर मात्र आह्मीं दया करावी! अलीकडे हा द्वेष फारच वाढत गेल्यामुळें आह्मांस असा कायदा करावा लागला आहे कीं, आमच्या व्यापाऱ्यांनीं शत्रूच्या

बंदरीं जाऊं नये, आणि शत्रूच्या व्यापाऱ्यांनीं आमच्या बंदरीं येऊं नये. कोणी आलाच तर त्यानें एक हजार होन दंड द्यावा, नाहीं तर मरावें. शृंगारपुरकरांचाही असाच कायदा आहे असें कळतें. आतां या कायद्याप्रमाणें तुझी सर्व मालमत्ता पाहिली, तर शंभर होनांचीही भर होणार नाहीं. यास्तव तुला आपलें शिर देणें भाग आहे.

धनपाल— राजा, तुझ्या बोलण्यावरून आतां मला समाधान इतकेंच होत आहे, कीं एकदां शिर देऊन टाकलें, ह्मणजे त्याबराबर, आजपर्यंत वाहिलेला जो हा दुःखाचा डोंगर तोही उतरेल.

राजा— धनपाला, तूं आपलें घरदार सोडून निघालास तरी कां? आणि या आमच्या बंदरीं आलास तरी कशाकरितां?

धनपाल— महाराज, मी आपल्या पोटांतलीं दुःखें काय सांगूं!— आणि सांगून तरी आतां उपयोग काय? तथापि प्राण आहे तोंपर्यंत जनांस हेंही विदित केलें पाहिजे कीं, हें आजचें मरण मी दुष्ट कृत्यें केल्यामुळें प्राप्त झालें आहे असें नाहीं; तर पोटांतली कळ साहवेना ह्मणून बाहेर निघाल्यामुळें त्यास पात्र झालों आहें. राजा, माझा जन्म शृंगारपुरींच झाला. यथाकालीं विवाह झाला. दैवयोगानें स्त्री अति गुणवान् मिळाली, आणि आह्मीं उभयतांनीं सुखांत दिवस घालविले. आमचा व्यापार चांगला चालत होता, तेणेंकरून द्रव्य पुष्कळ मिळत गेलें. एके दिवशीं सिंधुदेशीं माझा विश्वासू मुनीम होता, तो निवर्तल्याचें वर्तमान आलें; आणि तिकडे व्यापाराचा पसारा मोठा असल्यामुळें मला माझ्या प्रियेस सोडून जाणें भाग पडलें. मला जाऊन

चार महिने लोटले नाहींत, तोंच विरहदुःख न साहिल्यामुळें, ती बिचारी पूर्णमास झाल्याचे कष्ट सोशीत असतांही मजकडे निघून आली. पुढें तेथेंच थोडक्या दिवसांनीं तिला दोन उत्तम पुत्र झाले. आणि राजा, काय चमत्कार सांगावा? ते अगदीं एका सारखे एक! दोघांची एक प्रतिमा! आणखी एक चमत्कार कीं, आह्मी ज्या बिऱ्हाडीं रहात होतों, तेथें त्याच घटकेस दुसरी एक स्त्री प्रसूत होऊन तिलाही असेच दोन एकासारखे एक मुलगे झाले. या दुसऱ्या दोन मुलांची आई फार गरीब असल्यावरून, तिला द्रव्य देऊन, तीं मुलें पुढें माझ्या पुत्रांच्या सेवेस उपयोगीं पडावीं ह्मणून त्यांस मीं विकत घेतलें. नंतर कांहीं दिवस तेथें आराम करून परत स्वदेशीं येण्यास आह्मी निघालों. दैवाची गति काय सांगावी! सुमारें अर्धी मजल आमचा प्रवास सुखानें झाला. मग एके दिवशीं संध्याकाळीं वारा किंचित् अधिक सुटला, आकाश ढगांनीं व्याप्त होत चाललें, रात्र भयंकर वाटूं लागली, आणि समुद्रांत जेव्हां मोठमोठाल्या लाटा हेलकावूं लागल्या, तेव्हां मोठ्या तुफानांत आमचें जहाज सांपडलें, याविषयीं संशय राहिला नाहीं. तथापि अशा स्थितींत आमचे दर्यावर्दी निराश झाले नाहींत. परंतु मध्यरात्रीच्या सुमारास तारूं अनावर झालें. मग काय विचारतां! एकच हाहाःकार झाला! माझी स्त्री आपल्या दोन मुलांस पोटाशीं धरून एकसारखी आक्रोश करीत बसली. ती रडते हें पाहून मुलेंही रडूं लागलीं. मी मरणास भीत नव्हतों; परंतु त्या बापड्यांच्या तोंडांकडे पाहून त्यांस वांचविण्याकरितां तरी वांचावें असें मला वाटूं लागलें. हें होत होतें तोंच धाडकन् जहाज एका खड-

कावर आपटलें ! मग काय विचारावें ! जहाजाची नाळच मोडली. पाणी आंत भरूं लागलें. जो तो आपापला प्राण वांचविण्याच्या उद्योगास लागला. दोन होड्या तारवांत होत्या त्या खालीं लोटून दर्यावर्द्यांनीं आपली वाट काढली. अशा समयीं कोण कोणाचा धनी, आणि कोण कोणाचा चाकर ! अशांतही माझ्या स्त्रीनें आपला व बालकांचा बचाव करण्याचा उपाय पाहिला. जहाजांत एक डोलकाठी नेहमीं जास्ती बाळगलेली असते, तशी त्यांतही एक होती. ती तिच्या दृष्टीस पडली. तीस एके बाजूस झट्कन् तिनें आपलें धाकटें मूल नेऊन बांधिलें. मीं त्याचेच शेजारीं त्या दुसऱ्या दोन मुलांपैकीं एक नेऊन बांधलें; आणि डोलकाठीच्या दुसऱ्या शेवटास अशींच दुसरीं दोन्ही मुलें नेऊन बांधलीं. नंतर आह्मी उभयतां डोलकाठीच्या दोहों बाजूंस मुलांजवळ धरून ईश्वरावर हवाला टाकून उभीं राहिलों. पण फार वेळ गेला नाहीं, तोंच जहाज पाण्यांत बुडून आह्मी सर्व डोलकाठीच्या आधारानें तरंगत चाललों. उजाडण्याच्या सुमारास वारा बंद झाला, आकाश स्वच्छ झालें, आणि रात्रीं जो अनर्थ झाला त्याचा दुसरा कांहीं पत्ताही राहिला नाहीं. सकाळीं दिसूं लागल्याबरोबर किनाऱ्याकडे पहातों, तों जमीन फार दूर, आणि आह्मी चौल बंदर टाकून दक्षिणेस चाललों आहों. इतक्यांत दोन जहाजें आमच्याकडे येतांना दृष्टीस पडलीं. एक श्रीवर्धनच्या बंदरांतून बाहेर पडत होतें, आणि दुसरें तर सुवर्णदुर्गकरांचें ओळखीचेंच होतें. परंतु काय नशीब आमचें ! हातीं घेतलेलाही ग्रास मुखांत जाऊं नये काय ! राजा, कशाला ती आतां पुढली कथा पाहिजे !

राजा— सांग सांग. बाबा, सगळें सांग. अर्धेंच टाकूं नको. आतां तुझी ही गोष्ट ऐकून तरी आमच्या हातून क्षमा होईल असें नाहीं. परंतु दया येते.

धनपाल— क्षमा आणि दया कशाला पाहिजेत ह्या आतां? ज्या वेळेस दया पाहिजे होती त्या वेळेस देवास ती आली नाहीं! हीं गलबतें आह्मांपासून चार पांच कोसांवर तरी असावींत, आणि आमची सर्व दृष्टि त्यांकडे लागलेली होती. इतक्यांत आमचें बनविलेलें तारूं लाटेच्या वेगानें एका खडकावर जाऊन असें कांहीं जोरानें आपटलें कीं,—जसे दोघे दावेदार भाऊ दांत ओंठ चावून जांतीं फोडून संसाराची सारखी वांटणी करून घेतात, त्याप्रमाणें त्याचे मधोमध दोन तुकडे होऊन आह्मां दोघांच्या वांटणीस दोन दोन मुलें येऊन आह्मी वियोग पावलों. बिचारी माझी सुंदर स्त्री!—तिचें दुःख हलकें नव्हतें, परंतु ओझें हलकें होतें; ह्मणून त्या लांकडाच्या तुकड्यास बांधलेल्या दोन मुलांसहवर्तमान वाऱ्यापुढें अधिक वेगानें मजपासून ती फार दूर गेली. आणि त्या तिघांसही मासे धरण्याकरितां आलेल्या एका होडींतील लोकांनीं वर घेतलें असावें, असा मला पक्का भरंवसा आहे. कारण ती होडी तेथें अंमळ थांबवून, नंतर आपला नेहमींचा धंदा न करितां, चौलबंदराकडे सारखी नाळ लावून धडक निघाली, हें मीं पाहिलें. नंतर लौकरच सुवर्णदुर्गकरांचें जहाज आलें, त्यांत आह्मां तिघांस घेतलें. या जहाजवाल्यांनींही ती होडी जातांना पाहिली, आणि मजकरितां ते तिचा पाठलाग करण्यासही सिद्ध होते; परंतु दोहोंत अंतर फार. तशांत मोठ्या जहाजास लहान रिकामी होडी कशी आटपणार? सारांश,

राजा, याप्रमाणें मी सुखास मुकलों, आणि व्यर्थ आजपर्यंत ह्या दुःखाच्या काहण्या सांगायास मात्र जीवंत राहिलों आहें !

राजा— परंतु ज्यांच्याकरितां तूं आतां दुःखग्रस्त होत्साता फिरत होतास, त्यांची व तुझी आजपर्यंत काय अवस्था झाली हें जर सर्व सांगशील तर बरें होईल.

धनपाल— महाराज, मजजवळ राहिलेला एकुलता एक मुलगा अठरा वर्षांचा झाला, तसा तो आपल्या आईचा व भावाचा शोध करावयास उत्कंठित झाला. त्यानें आपल्या सोबत्यास बरोबर नेण्याकरितां मजजवळून मागून घेतलें. दोघांची दशा एकसारखीच. दोघांचेही समवयस्क बंधु एके कालीं एके स्थलींच गमावलेले, व दोघांनीं नांवेंही आपापल्या भावांचींच धारण केलेलीं. मी वेडेपणानें पहा कसा एकाच्या शोधासाठीं दुसराही गमावला ! त्यांची दोन वर्षें वाट पाहून त्यांच्या मागून मीही शोधास निघालों, आणि आज पांच संवत्सर कडे डोंगर डोक्यावर घेऊन देश धुंडाळले. केरल, तुलंग, गोमांतक, गोराष्ट्र, करहाट, बर्बर,—जेथें जेथें थांग लागण्याचा संभव, व जेथें जेथें मनुष्यवस्ती ह्मणून होती, तीं तीं सर्व ठिकाणें पाहिलीं. शेवटीं सर्वोपरि निराश होऊन हा अस्थिपंजर स्वभूमिकेवर नेऊन टाकावा ह्मणून या सारंगपुरीस पुढें जाण्याची सोय पहाण्याकरितां आलों, तों एथेंच आज सर्व रामायण आटोपलें! राजा, या अंतकालीं तरी ते माझ्या जिवाचे लाल कोठें तरी सुखी आहेत असें कळेल, तर या पंचवीस वर्षांच्या तपश्चर्येची संपूर्ण फलप्राप्ति झाली असें मी समजेन.

राजा— धनपाला, तुझ्यावर दैवच कोपलेला, मग मनुष्याचा काय इलाज आहे! काय सांगूं, तुझी गोष्ट ऐकून मनाला

किती दुःख होत आहे ! तूं सुज्ञ आहेस, जाणत असशील कीं, आमच्या राज्यांतील कायद्यापुढें माझा नाइलाज आहे. हा मुकुट धारण केला आहे, यास कलंक लावतां येत नाहीं; या सिंहासनावर आरूढ झालों आहें, यास भ्रष्ट करितां येत नाहीं; हा न्यायाचा ताजवा धरलेला अवमानितां येत नाहीं; नाहीं तर मीच तुझ्या प्राणाकरितां पदर पसरला असता. आतां तुझ्यावर इतकीच कृपा करितों कीं, तुझी संध्याकाळपर्यंत मुदत आहे तितकी वेळ या शहरांत फिरण्याची तुला मोकळीक देतों. पहा, तुझे कोणी स्नेही असतील, ओळखीचे असतील, किंवा कोणी तुजवर दया करील, तर त्यांजपासून ऋण घे, दान घे, आणि खंडाचें द्रव्य दे. नाहीं तर, धनपाला, तुझें मरण टळणार नाहीं. रक्षकहो, यास घेऊन जा.

रक्षक— आज्ञा महाराज. धनपाला, चल.

धनपाल— कशाला या निराश आणि निराश्रित धनपालाची उगाच मिरवणूक काढतां ? ही दुःखाची शृंखळा जसजशी लांबवते तसतशी अधिकाधिक जड मात्र होत जाते ! चला.

(सर्व निघून जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल—गांवाबाहेरचा रस्ता.

पात्रें.

हेमकांत शृंगारपुरकर, धर्म्या शृंगारपुरकर
आणि एक व्यापारी.

व्यापारी— हेमकांत, ह्मणूनच मी तुह्मांला सांगतों कीं, तुह्मी सुवर्णदुर्गचे ह्मणून सांगा. नाहींतर तुमचें सर्व वित्त

राजा हरण करील. आजच पहा, शृंगारपुरचा एक व्यापारी या शहरांत आला ह्मणून त्यास धरून नेलें, आणि खंड देण्यास द्रव्य नाहीं ह्मणून देहांतशासन करण्याकरितां सूर्यास्ताची वाट पहात आहेत. आतां आह्मांजवळ ठेवायाला दिलेलें हें आपलें द्रव्य घ्या.

हेमकांत– धर्म्या, हें घे, आणि विहारांतील मंदिरांत आपण बिऱ्हाड घेतलें आहे तेथें घेऊन जा. आणि मी परत येईपर्यंत तेथेंच ऐस. आणखी घटकाभरानें भोजनाची वेळ होईल, तोंपर्यंत मी शहरांत फिरून एथील रचना कशी आहे, मंदिरें कोणत्या ढबीचीं आहेत, साहुसावकारा कसा आहे हें एकदां पाहून येतों, आणि मग परत आल्यावर कांहीं वेळ आराम करीन; कारण या प्रवासानें थकून जाऊन आंग कसें ताठलें आहे. चल जा तर तूं आतां.

धर्म्या–वा:! अशी गांठोडी हातांत मिळाल्यावर आणि 'चल जा' ह्मणून आज्ञा झाल्यावर, भलता कोणी चोर देखील नाचत आणि टाळ्या वाजवीत जाईल! (निघून जातो.)

हेमकांत–गुलाम पण मोठा इमानी आहे. मी कधीं काळजीनें किंवा श्रमानें उदास झालों असें पाहिलें, कीं त्याची मौज सुरू झाली. आणि मग हांसल्यावांचून राहवत नाहीं. बरें शेट, आतां शहरांत फिरावयाला यावयाचें ना? थोडेंसें फिरूं आणि मग विहारांतच जाऊन भोजन करूं.

व्यापारी–महाराज, आतां मला क्षमा करा. मी एका यापाऱ्याचें आमंत्रण घेतलें आहे, आणि तेथून कांहीं प्रा- ची आशा आहे; ह्मणून मला गेलें पाहिजे. मी संध्या- ळीं आपल्याला मोतीचौकांत भेटतों. आणि मग पाहिजे : रात्रभर आपल्या बराबर राहीन.

हेमकांत—बरें तर, यावें. मी आतां या शहरांत फिरून काय आहे तें एकदां पाहतों.

व्यापारी—हो. बरीच कांहीं मौज दृष्टीस पडेल. (निघून जातो.)

हेमकांत—मौज दृष्टीस पडेल ह्मणून ह्मणतो! माझी मौज त्यास माहीत नाहीं! जसा मेघोदरांतून जलबिंदु निघून सागरांत आपल्या सोबत्याचा शोध करावयास येतो, तद्वत् माझी अवस्था झाली आहे. मी या अफाट जगतांत बंधूचा व मातेचा शोध करण्याकारितां फिरत असतां माझा मीच घोटाळून गेलों आहें. कां! हा आमचा जन्मस्थ ग्रह इकडे कां तोंड फिरवून आला! (इतक्यांत धर्म्या सारंगपुरकर येतो.) कायरे धर्म्या, लौकर कसा आलास?

धर्म्या सारंगपुरकर—लौकर कसा आलास! उशीरानें कसा आलास ह्मणत नाहीं! भात गार होऊन गेला, कढी थंड झाली, आणि पोळीवरचें तूप आतां नखांनीं खरवडावें लागेलना? इकडे बारांचे ठोके वाजले, आणि बाईसाहेबांनीं बघा लगेच गालावर फाडकन् एक वाजविला. बाई ह्मणतात—आपल्याला घरची परवा नाहीं, पण आह्मांला करावा लागतो उपास. आपलें कोठें तरी पारणें सुटलें असेल, ह्मणून पोटांत भूक नसेल; भूक नसेल, ह्मणून आपण घरीं येत नाहीं; घरीं येत नाहीं, ह्मणून स्वयंपाक होऊन गेला गार; आणि स्वयंपाक झाला नरम, ह्मणून बाईसाहेब झाल्या गरम.

हेमकांत शृंगारपुरकर—चुप राहा! उगाच भलती बडबड लावूं नको! तुजजवळ द्रव्य दिलें तें कोठें ठेविलेंस

धर्म्या सारंगपुरकर— द्रव्य तें काय? बुधवारीं चार आणे दिले ते मी लगेच बांगड्यावाल्याचे देऊन टाकले. बाईसाहेबांला माहितच आहे. मीं कांहीं ठेविलें नाहीं.

हेम० शृंगा०—गड्या, या वेळेस थट्टा नको. खरेंच सांग, ती मोहरांची गांठोडी दिली ती कोठें ठेविलीस? अरे, आपण एथें परक्या ठिकाणीं आहों, आणि इतका मोठा ऐवज आपल्यापासून दूर करतोस हें काय?

धर्म्या सारं०— महाराज, आतां एकदांचे जेवायाला चला, आणि मग पाटावर बसून पाहिजे तितक्या थट्टा चालवा. मला बाईसाहेबांनीं कुत्र्यासारखा पळत जा ह्मणून सांगितलें, आणि आतां मी असाच गेलों तर माझे हाल कुत्रा देखील खाणार नाहीं. तुमच्यावरचा राग सगळा माझ्या पाठीवर निघेल. आमच्यासारखें तुमच्या पोटांत कसें गुडबुड गुडबुड होत नाहीं? गुडबुड गुडबुड होतें ह्मणजे कुडबुड कुडबुड करीत घरीं आलां असतां.

हेम० शृंगा०—धर्म्या, पहा भलत्याच वेळीं भलतीच थट्टा करतोस! तुला काय चांगली वेळ मिळत नाहीं? तुजजवळ मघांशीं दिलेली पिशवी कोठें आहे?

धर्म्या सारं०— मजजवळ बाईसाहेबांची आज्ञा मात्र आहे कीं, तुह्मांला पेठेंतून चिमणबागेंत आपल्या घरीं जेवायाला घेऊन यावें. बाईसाहेब आणि त्यांच्या ताई आपली वाट पहाताहेत.

हेमकांत शृंगा०— मूर्खा हटवाद्या, द्रव्य कोठें ठेविलें आहेस तें सांग! नाहीं तर ह्या तुझ्या लांब मुसकटांतून वेळ अवेळ न पाहतां थट्टा बाहेर पडते, ती कशी लखकन् झा-

डून टाकतों ती पहा ! हजार मोहरांची गठडी कोठें ठेविलीस सांग !

धर्म्या सारं०— हजार मोहरा ! हा एक माझा मोहरा पहा. त्यावर यजमानीणबाईनीं आपली एक मोहर उठविली आहे. व काल आपल्याही हातच्या एक दोन मोहरा पाठीवर उठल्या. हजार मोहरा तर तुमच्या दोघांच्या हातूनही कधीं मला प्राप्त झाल्या नाहींत. आणि मी तशा आतां परत देऊं लागलों तर तुह्मी घ्याल काय ?

हेम० शृंगा०— यजमानीण बाईची मोहर ! गुलामा, कोण रे तुझी यजमानीण ?

धर्म्या सारं०— महाराज, आपल्याच पत्नी, चिमणबागेंतील माझ्या यजमानीण. त्या आपण भोजनास येण्याची वाट पहाताहेत आणि उपाशीं राहिल्या आहेत. त्या आपल्याला हात जोडून ह्मणतात कीं, एकदांचे जेवायाला या.

हेम० शृंगा०— लुच्चा, गुलामा, इतकें तुला तोंड आटपायास सांगत असतांही जीभ लांब करून बोलतोस ! हें बघ ! घे आणिक ! (मारतो.)

धर्म्या सारं०— महाराज, हें काय ! हात आटोपा! नकोरे बाबा यांना बोलावणें ! त्यापेक्षां पळून जावें तें चांगलें. (पळून जातो.)

हेम० शृंगा०—खचित कांहीं तरी होऊन या मूर्खाजवळून माझें द्रव्य कोणी तरी हरण करून घेतलें ! मी आधींच ऐकत होतों कीं, या शहरांत लुच्चेगिरी व जादूचे खेळ फार होत असतात; पहातां पहातां खिसे कापतात; आणि अंगावर आहे नाहीं सर्व ओरबाडून घेतात; दृष्टीनें माणसें वेडीं करितात; स्वरूपवान असल्यास विद्रप करून

टाकतात; माणसांचीं पांखरें करून पिंजऱ्यांत ठेवितात; कुत्रीं करून पायाशीं वागवितात; अशीं हजार सोंगें आणि हजार ढोंगें करून लोकांस फसवितात. सारांश, एथचे लोक कोणतेंही कर्म करण्यास मागें पुढें पहातील असें नाहीं. तेव्हां आपण एथून लौकर निघून जावें हें बरें. पण आधीं विहारांत जाऊन या गुलामाचा पत्ता लावला पाहिजे. मला तर आपल्या द्रव्याची धडगत दिसत नाहीं. काय असेल तें असो ! (निघून जातो.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थल— हेमकांत सारंगपुरकर यांच्या घरासमोरचा रस्ता.

(तारामती आणि भानुमती येतात.)

तारामती— अद्यापि घरीं येणें होत नाहीं. मेल्या धर्म्याला केव्हांचें पाठविलें! ह्मटलें, धांवत जा आणि आपल्या यजमानांना घेऊन ये, तों तोही तिकडेच! ताई भानुमती, दोन तर वाजले असावेत वाटतें.

भानुमती— कदाचित् एखाद्या व्यापाऱ्याची गांठ पडली असेल, किंवा पेठेंतून कोणीं नेवायास बोलावून नेलें असेल, कोणीं सांगावें बाई? चल आपण आतां जाऊन जेवूं. उगीच त्यांच्यावर कां त्रासावें? पुरुषांचें सगळें वेगळें असतें. त्यांस वेळ पडेल तसें वागावें लागतें. त्यांना वाटलें—वेळ आहे, आतां जावें, तर ते येतात, नाहीं तर राहातात. तेव्हां बाई गे, आपण आपलें स्वस्थ रहावें हें बरें.

तारा०— कां गे ताई, आमच्यापेक्षां त्यांनांच कशाला अधिक मोकळीक पाहिजे ही अशी?

भानु०— याचें कारण असें आहे बघ, त्यांचीं कामें घरांतील नसतात; त्यांस बाहेर चौघांत वागावें लागतें.

तारा०— पण पहा, मी तशी एखादे वेळीं वागलें तर तिकडे मात्र तसें आवडत नाहीं. लागलीच मर्जी बिघडते.

भानु०— बाई गे, आपल्याला पुरुषांच्या तंत्रानें वागायाला पाहिजे. हेंच आपण आपलें भूषण समजावें.

तारा०—कोणी अशा वागणाऱ्या असतील त्या वागतील! एथें काय गाय बकरी आहे वाटतें, ह्मणून ती अगदीं दाव्यानें बांधून घेऊन राहील! मर्यादा मर्यादा ह्मणजे कोठवर!

भानु०—हें काय ह्मणतेस बरें? बाई, हेकडपणा करून अमर्यादा केल्यानें कोणाला तरी सुख होणार आहे काय? पाहा, आणि विचार कर, ह्मणजे तुला आढळेल कीं, मर्यादा नाहीं अशी एक तरी वस्तु आहे का! तूं कोणत्याही प्राण्यांत पाहा. पुरुषजातीचा पगडा बायकांवर असतोच. ईश्वरानें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य अधिक कां ठेविलें आहे? त्यांची धारणाशक्ति, आणि त्यांचे विचार हे आपल्यापेक्षां अधिक होत नाहींत का? ते जीं कामें करितात तीं आपल्याला करावयाला सांगितलीं तर होतील का?

तारा०—वा:! आमच्या भानुमती ताईनें आज अगदीं दाखला देऊन गोष्ट सांगितली हो! याच्यावर कोणी कांहीं बोलूंच नये! बायकांचें मेलें दोहींकडून पाप! त्यांना घरांत बसवून कडी कुलपें लावून ठेवायाचें, आणि ह्मणायाचें, पुरुषांप्रमाणें त्यांच्यानीं बाहेरचीं कामें व्हावयाचीं नाहींत! बायकांनीं कोणाजवळ बोलायाचें झालें, तर आधीं चारी दिशा डोकावून पहाव्या, आणि मग कोठें एखादा शब्द तोंडांतून काढावा. पुरुषांना अशा रीतीनें वागवूं द्या आणि मग त्यांची जास्ती अक्कल आणि जास्ती सामर्थ्य कोठें ह्यातें तें पाहूं! ताई, तुला ठाऊक नाहीं; माझा धाकटा भाऊ वीरसेन सात वर्षांचा झाला नव्हता, तोंच त्याच्या हातीं धनुष्य, त्यानें पट्टा खेळायाला शिकावें, रोज घोड्या-

वर बसून धांवावें, बाबाबरोबर कधीं महालांत व राजाचे सभेस जावें, त्याला पेठेंत न्यावें, जवाहीर दाखवावें. आणि ह्मटलें ह्मणजे माझ्यापेक्षां देखील तो नाजुक हो! इकडे आमच्या कपाळीं मेलें कोठें भातुकलीला लाह्यांचें पीठ घ्यावें, लटुपटूचा स्वयंपाक करावा आणि भावलाभावली-चीं लग्नें लावावीं. झालें, अशांत सगळा वेळ जायाचा.

भानु०—बये तारामती, असें नकोगे तूं ह्मणूं. तुला वाटतें, बायकांना बाहेरचीं कामें करूं देत नाहींत ह्मणून तीं त्यांच्यानें होत नाहींत? बरें, तर तूं असें पहा, आपल्याला एक घरांत बसून नाजुकपणा येतो, आणि चाकर माणसें असतात ह्मणून कामें करण्याची संवय नसते. पण, गरिब लोक व शेतकरी लोक यांच्या तर बायका पुरुषां-बरोबरच लहानपणापासून बाहेरचीं कामें करितातना? मग त्यांना पुरुषांप्रमाणें सामर्थ्य कां नाहीं? पुरुषांवांचून बायकांचें चालणार नाहीं बाई. पुरुषांचे धर्म पुरुषांना आणि बायकांचे बायकांना. पुरुषांनीं आपल्या साम-र्थ्यानें बायकांस सांभाळावें, आणि बायकांनीं आपल्या गुणांनीं पुरुषांना सुख द्यावें, असाच ईश्वराचा संकेत आहे. ह्मणून आपला हेका धरून एथें काय उपयोग? यासाठीं तुला सांगतें, आपण आपली मर्जी पुरुषांच्याच आधीन ठेविली पाहिजे.

तारा०—ताई, तुला ब्रह्मज्ञान सांगायाला बरें सुचतें, पण याच गुलामगिरीच्या धास्तीनें तूं अजून लग्न केलें नाहींस!

भानु०—ह्मणून नाहींगे बाई. पण एकदां लग्न झालें ह्मणजे दुसऱ्या कित्येक विवंचना मागें लागतात. मला

मागणीं नाहीं का पुष्कळ आलीं? पण मी आईजवळून एवढें अगदीं मागून घेतलें आहे कीं, इतक्यांत कांहीं कबूल करूं नये.

तारा०—पण एकदां लग्न झालें ह्मणजे असाच नवऱ्याचा जाच सोसावा लागेल!

भानु०—तशी आवडीनिवडीची वेळ यायाच्या आधीं दुसऱ्याची मर्जी संभाळून कसें रहावें हेंच मी शिकून घेईन.

तारा०—बरें, समज तुझें लग्न झालें, आणि नवरा इकडे तिकडे जाऊं लागला तर मग?

भानु०—तर मग काय? बसेन वाट पहात. दुसरें काय करायाचें आहे?

तारा०—खरेंगे बाई. अनुभव नाहीं तोंवरच ह्या गोष्टी! आपला जीव तळमळतो तो दुसऱ्याला काय कळे? कधीं कळ साहत नाहीं ह्मणून बोलायाला गेलें तर कोरडें ब्रह्मज्ञान बरीक पुष्कळ! पण प्रसंग आल्यावर माझ्या इतक्या तरी दम धरणाऱ्या मिळाव्यात! ताई, तुला अजून प्रसंग नाहीं, आणि असल्या एखाद्या स्वच्छंदी पुरुषाशीं गांठ न पडावी; पण दैवानें पडली, तर मग दुसऱ्याला सांगायाचें हें तुझें ब्रह्मज्ञान कोठें राहील तें मीच पाहीन!

भानु०—बरें, कधीं तरी माझें लग्न होईलच. सारा जन्म असा घालवायाचा नाहीं, आणि अनुभवा अंतीं——(इतक्यांत समोरून धर्म्या येतो आहे असें पाहून बहिणीला ह्मणते—) बाई, हा बघ आला एकदांचा धर्म्या! आतां भावोजी लौकर येतील हो!

(धर्म्या सारंगपुरकर येतो.)

तारा०—कायरे धर्म्या, गांठ पडली होती का?

धर्म्या सार०—गांठ ह्मणजे, चांगलीच गांठ पडली होती. कांहीं बाकी ठेविली नाहीं.

तारा०—अरे पण बोलले काय? आज काय मनांत आणलें आहे?

ध० सा०—मनांत काय आणलें आहे तें माझ्या कानसुलावर सांगितलें आहे. पहा. आजपर्यंत असा हात कधीं माहीत झाला नव्हता बाबा!

तारा०—ह्मणजे काय? तुला कांहीं कळलें नाहीं कीं काय? बेत काय आहे तो तुला समजला नाहीं वाटतें?

ध० सा०—समजला, बाई साहेब, पुरता समजला! आतां आणखी समजायाला नको! आज चांगली खाशी खात्री झाली! पण समजलों ह्मणावें, तर समजत पण नाहीं! याचा काय अर्थ असेल तो असो!

तारा०—आतां तें सगळें राहूं दे. मला एकच सांग, घरीं येणें होत आहे का नाहीं. घरची काळजी तर फारच असेल!

ध० सा०—बाई साहेब, काय सांगावें? मला वाटतें खचित त्यांनीं भाड खाल्ली असावी!

तारा०—कायरे मेल्या, काय बोललास?

ध० सा०—नाहीं, ह्मटलें भांग खाल्ली असावी. कां ह्मणाल तर बघा,—मी ह्मटलें घरीं जेवावयाला चला; तर आपण ह्मणतात, माझी हजार मोहरांची गठडी कोठें आहे? मी ह्मटलें, अहो भोजनाची वेळ झाली; तर ते ह्मणतात, माझ्या मोहरा काय झाल्या? मी ह्मटलें, स्वयंपाक निवतो; ते ह्मणतात, मोहरा कोठें आहेत? घरीं यावयाचें कीं नाहीं,

असें मी पुसलें, तर आपलें माझ्या मोहरा ! ! याप्रमाणें कांहीं ह्मटलें तरी माझ्या मोहरा ! लुच्चा, लबाडा, माझ्या मोहरा कोणाला दिल्यास ?–असेंच ह्मणतात ! मी ह्मटलें, आमच्या यजमानीण बाई वाट पहातात; तर ते ह्मणतात, जाऊं दे ती तुझी यजमानीण मसणांत ! कोठली यजमानीण घेऊन बसला आहेस ! असें एकसारखे बडबडत होते.

भानु॰–कोण ?

ध॰ सा॰–आमचे यजमान महाराज, आणखी दुसरे कोण ? ह्मणत कीं मी घर जाणत नाहीं, बायको जाणत नाहीं, आणि यजमानीण कोण तीही जाणत नाहीं. तेव्हां मी तुमचा निरोप तोंडानें नेला आणि पाठीवरून परत आणला ! हा पहा कसा मार खावा लागला तो ! (पाठ दाखवितो.)

तारा॰–माझ्या बाबा, पुन्हा जा कसा, आणि त्यांना इकडे एकदां घेऊन ये !

ध॰ सा॰–पुन्हा जाऊं !– आणि आपली पाठ आणखी रंगवून घेऊं ! बाई, मला दुसरी पाहिजे ती कामगिरी सांगा, पण ही नको !

तारा॰–चल जा मेल्या लौकर ! नाहीं तर मुसकटांत देईन बघ!

ध॰ सा॰–हें चांगलें ! इकडून यजमानीण बाई मुसकट रंगविणार आणि तिकडून यजमान पाठ रंगविणार ! ह्मणजे आमची आज दोघांच्या हातून रंगपंचमीच होणार!

तारा॰–मेला बडबडच करीत राहिला उभा !

ध॰ सा॰–जातों बाई ! इकडून बुक्यांचा मार आणि तिकडून लाथांचा मार ! (निघून जातो.)

भा०—हें असें कायगे ताई ! इतकें काय असें लाल होऊन जावें ! आणि असे काय ओठ कादावे हे !

तारा०—तिकडे मात्र हव्या तशा मौजा माराव्या, आणि आह्मी इकडे, देवा एक तरी गोड शब्द मिळेल काय, ह्मणून तळमळत बसावें ! काय मी आजच ह्मातारी झालें ? का माझ्या गालांनां अगदीं सुरकुत्या पडल्या ? मेली काळजी, काळजीनें झालें खरी अशी. पण काळजी कोणामुळें ? माझें बोलणें देखील आवडेनासें झालें कायगे ? जर तें गोड लागत नसलें, तर त्याचा दोष कोणाकडे ? सूर्यच जर प्रकाशला नाहीं तर कमळें तरी कशीं विकास पावतील ? बाहेर कोठें दुसऱ्या थाटमाट केलेल्या दृष्टीस पडत असतील, आणि मग मन तिकडे घोंटाळत असेल. आमचें काय मेलें, सजणेंनटणें पुरुषांच्या हातीं. मिळेल तें नेसायचें, आणि देतील तें आंगावर घालायचें. त्यांतूनही मी हेंच घालीन आणि तेंच नेसेन, असा लोकीं बायकांसारखा मी हट्ट कोठें घेऊन बसतें आहे ? तूं देखील ताई पहात नाहींस का, ही कशी माझी दशा झाली आहे ती ? पण कांहीं तरी कोणाला दया येते का ? आपण आपल्याशीं मुळमुळ रडावें, आणि कधीं रडतांना पाहिलें ह्मणजे तितकेंच निमित्त ठेवावें आणि कपाळाला आठ्या घालाव्या, असा प्रकार आतांशा चालला आहे !

भा०—असें काय हें, व्यर्थ आपणच आपल्या जिवाला त्रास करून घ्यावा ! बये, हा असला स्वभाव टाकून दे परता.

तारा०—कोणी एकादी वेडी बावळी असती, तर मात्र तिला हें न कळतें. पण मी आज बरेच दिवस पहात

आहे, दृष्टि चंचळ झालेली आहे. मन कोठें तरी बाहेर असतें. नाहीं तर घरीं यायाच्या वेळेवर न येते काय? ताई, तुला ठाऊक आहेना मलाच कंठा करावयाला दिला आहे ह्मणून सांगणें झालें होतें तें! झाला असेल तो कंठा, आणि पडला असेल कोणाच्या गळ्यांत कधींच! एथें काय थोडीच कोणाची मर्जी मिळवायाची आहे! आह्मी मेल्या अशाच रडून रडून मरणार.

भानु०— ताई, काय हा वेडेपणा? आज कांहीं बोलावयाचा इलाज नाहीं बाई. चल ऊठ, घरांत जाऊं. एथें बसून तरी तुझें असेंच चालणार.

(निघून जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल—चिमण बागेच्या समोरचा रस्ता.

(हेमकांत शृंगारपुरकर येतो.)

हेम० शृं०— धर्म्याजवळ दिलेल्या मोहरा तर विहारांत सुरक्षित ठेविलेल्या सांपडल्या. गुलाम सावध खरा! जिकडे तिकडे बंदोबस्त करून, मला शोधून घेऊन जाण्याकरितां कोठें फिरतो आहे. पण हें कसें? बिऱ्हाडांतील लोकांच्या ह्मणण्यावरून, आणि आपणही आपल्या ठिकाणीं हिशेब पाहिला तरी, प्रथम जेव्हां धर्म्याला पेठेंतून घरीं पाठविला, तेव्हांपासून त्याची माझी गांठच पडूं नये. आला, पण तोच आला!

(इतक्यांत धर्म्या शृंगारपुरकर येतो.)

कसें काय? आतां चांगले शुद्धीवर आहांना? आणखी थट्टा करावयाची आहे काय? गुलामा, तुला विहारांतील

बिऱ्हाड माहित नव्हतें, तुला मोहरा दिलेल्या माहित नव्हत्या, नाहीं? तुझ्या धनिणीनें मला जेवावयाला बोलावलें, आणि माझें घर चिमण बागेंत! तुला वेड तर लागलें नव्हतेंना? ती अशी एकसारखी बडबड मघा काय लावली होतीस?

धर्म्या शृं०—कसली बडबड महाराज? मी एक शब्द तरी तुमच्याजवळ बोललों का?

हेम० शृं०—अर्धी घटका पण झाली नसेल. ह्या येथेंच पेठेमधें.

धर्म्या शृं०—मघांशीं मला तुह्मीं मोहरांची गठडी दिली आणि सांगितलें कीं, विहारांत आपल्या मंदिरांत ती घेऊन जा. तेव्हांपासून मी तुह्मांला भेटलों कधीं आणि बोललों कधीं?

हेम० शृं०—हा लबाडा, मला मघाशीं मोहरांचा पत्ता देखील लागूं देत नव्हतास. कोठली एक यजमानीण आणली होतीस, आणि जेवण घेऊन बसला होतास. मग मला मोठा संताप आला. आणि त्याची तुला आतां चांगली आठवण राहिली असेल!

धर्म्या शृं०—वा:! महाराज, आज आपली तब्बेत मोठी खूश दिसते! इतका रस आज कां पाघळतो?

हेम० शृं०—कां! पुन्हा नाक वर करून बोलावयाला लागलास का! मघाचें पुरें नाहीं झालें वाटतें! मी थट्टा करतों, नाहीं काय? माझी थट्टा दाखवूं काय आणखी एकदा, अं! ही बघ थट्टा! हा बघ रस पाघळतो! (त्याला मारतो.)

धर्म्या शृं०—अरे बापरे! हें कायहो! मी आतां थट्टा करणार नाहीं! महाराज, हें काय? याला नांव निमित्त तरी?

हेम० शृं०—मी आपला तुजजवळ गोडी गुलाबीनें

बोलतों आणि मस्करीला एखादे वेळीं कान देतों, ह्मणून तूं का फाजीलपणा दाखवितोस? तुझ्या टिवल्याबावल्यांला वेळ अवेळ मुळींच नाहीं. अरे, कमळें प्रफुल्लित असलीं तरच भ्रमर गुंजारव करूं लागतात. तींच तीं मुकुलित झालीं तर तेही कोठें कोनाकोपऱ्यांत जाऊन बसतात. यास्तव आपण दुसऱ्याची आधीं मुखचर्या पहावी आणि त्याप्रमाणें मग वागावें. आतां पुढें पहा बरें, पुन्हा असें भलतें सलतें केलेंस तर मात्र मुसकट फुटेल.

धर्म्या शृं०—अशीं जर उगीचच्या उगीच मुसकटें फुटूं लागलीं तर मला दहा पांच तरी मुसकटें विकत घेऊन ठेविलीं पाहिजेत, आणि एक एक बगलेंत बाळगलें पाहिजे! पण महाराज, हा आज मला मार कां? याला कांहीं कारण आहे काय?

हेम० शृं०—तुला अजून कांहीं कळत नाहीं वाटतें?

ध० शृं०—मारलें इतकें मात्र कळतें. तें आतां पुन्हा कळायाला नको.

हेम० शृं०—मग तुला आतां कारण पाहिजे वाटतें? वेड्या, भलत्याच वेळीं थट्टा चालविलीस हें एक, आणि नको ह्मणत असतां जास्तीच केलीस, हें दुसरें.

ध० शृं०—ह्मणजे? दोन्ही कांहीं नाहींत! कांहीं न करतां बक्षीस, असें कधीं आजपर्यंत कानांनीं ऐकलें नव्हतें. बरें बाबा, केलेत ते उपकारच केलेत!

हेम० शृं०—उपकार ह्मणजे?

ध० शृं०—हो, चाकरीशिवाय भाकरी मिळते, तेव्हां उपकारच ह्मणावयाचे.

हेम० शृं०—बरें ये, धर्म्या, चल आतां, पुढें तुजज-

वळून एखादे वेळीं भाकरीशिवाय चाकरी घेईन ह्मणजे झालेंना ? आतां सांग, जेवावयाची वेळ झाली काय ?

ध० शृं०—आतांशी तर भाजी घेऊन चाललों आहें.

हेम० शृं०—कसली भाजी नेतोस पाहूं.

ध० शृं०—हा भोंपळा.

हेम० शृं०—कांरे, दुसरी कांहीं भाजी नव्हती ?

ध० शृं०—कारलीं होतीं, गोंवारीच्या शेंगा होत्या. पण बरें केलें, त्या आणल्या नाहींत. आधींच पित्त भडकलेलें आहे, आणि तें आणखी जास्ती व्हावयाला त्या कशाला पाहिजेत ?

हेम० शृं०—तुला अजून देखील थट्टा करावीशी वाटतेना ? कोणतीही गोष्ट करणें झालें तर ती वेळ पाहून करावी.

ध० शृं०—आतां सगळ्या गोष्टी वेळ पाहूनच होत असतील ! भूक लागली तरी वेळ पाहूनच जेवावें, ताहान लागली तरी वेळ पाहूनच पाणी प्यावें, पोट दुखलें तरी वेळ पाहूनच रडावें, आणि औषध मागणें झालें तरी वेळ पाहूनच मागावें! वा: ! हा वेळ पाहून सर्व गोष्टी करावयाचा उपदेश अगदीं सगळ्यांनीं सगळ्या ठिकाणीं घ्यावयाजोगा आहे. राजानें देखील मला वाटतें अशीच द्वाही दिलेली असेल, कीं सगळ्यांनीं विधि करणें तरी तो वेळ पाहूनच करावा!

हेम० शृं०—आज कांहीं तुझ्या पुढें बोलावयाचा इलाज नाहीं. थांब पण, तें पहा तिकडे कोणी बोलावतें आहे. काय आहे तें चल बघूं.

(तारामती व भानुमती येतात.)

तारा०—आज हें मांडलें आहे काय आणि चर्या अशी कावरी बावरी कां ही ? कपाळाला आठ्या कां पडल्या आहेत ? हौस पुरवायाला कोण मिळाली होती ? तिला सोडून यायाला मोठें जड वाटलें असेल ! मी जशी काय अगदीं कोणीच नव्हे मेली, मागलें तें आतां सगळेंच विसरलें. नाहीं तर माझ्यावांचून एक घटकाभर-ही चैन पडत नव्हतें. घटकाभर कोठें दृष्टीआड झालें, तर खालचा जीव वर आणि वरचा जीव खालीं होत असे. मी जराशी बोललें नाहीं, तर खुशामती होत होत्या. वाढा-याला नसलें तर जेवण गोड लागत नव्हतें. आणि आतां तें सगळेंच फिरलें ! मला अशानें ओळखायाला देखील पंचाईत पडूं लागली ! कां तर, मागलें कांहींच मेलें राहि-लें नाहीं, तेव्हां ओळखावें कशावरून ? उगीच आपल्या ब्रह्मदेवानें गांठी मारल्या आहेत ह्मणून ह्मणायाचें, अम-कीचे अमुक आणि तमक्यांची तमूक ! पण ह्या गांठी आहेत जन्माच्या ! जाळूं गेल्यानें जळायाच्या नाहींत आणि तोडूं गेल्यानें तुटायाच्या नाहींत ! पण ध्यानांत घेतो कोण ! ठीकच आहे. पुरुषांना सर्वच गोष्टींची मोकळीक आहे. बा-यकांनीं मेलें जरा इकडे तिकडे पाहिलें, कीं झालें,—मग सर्व माणसें तिला बोंचून खातात. तिचें तर कपाळ फुट-लेंच,—पण ती दोन्ही कुळ्या बुडविते, आणि नवऱ्याला तर तोंड बाहेर काढूं देत नाहीं. तिची चर्चा सर्व गांवभर होत असते. आणि जेव्हां इकडेही नाहीं,—तिकडेही नाहीं, आंत नाहीं,— बाहेर नाहीं, तेव्हां तिला दे माय धरणी ठाय, असें होत असतें. पुरुषांनीं आपलें कांहीं केलें तरी तो पुरुषार्थच. सारांश, हें जग पुरुषांचें आहे, एवढी गोष्ट खरी. आह्मी

आपल्या ठिकाणीं मात्र उगीच तडफडावें. ऐकतो कोण ?

हेम० शृं०—बाई, तुह्मी हें मलाच लावून बोलतां काय ? माझी तुमची तर ओळखही नाहीं, आणि मला या तुमच्या सारंगपुरांत येऊन अजून चार घटकाही झाल्या नाहींत ! मीं हें तुमचें सगळें बोलणें ऐकलें, पण यांतला एक शब्द देखील मला समजला नाहीं. तेव्हां हें काय असेल तें असो !

भानु०—हेमकांत भावोजी, हें असें बोलणें तुह्मांला शोभतें काहो ? अजूनपर्यंत ताईला असें कधीं नव्हते बोललेत ! तिनें बापडीनें दोनदां धर्म्याच्या हातीं घरीं यायाला निरोप पाठविला.

हेम० शृं०—धर्म्याच्या हातीं ?

धर्म्या शृं०—माझ्याच हातीं ?

तारा०—हो हो तुझ्या ! आणि मेल्या तूंच नाहीं का मला येऊन सांगितलेंस,—मला तिकडून मार बसला, आणि घरही ठाऊक नाहीं आणि बायकोही ठाऊक नाहीं ह्मणून बोलणें झालें तें ?

हेम० शृं०—काय रे, तुझें या बायांशीं भाषण झालें होतें एकूण ? ही काय तुमची मसलत आहे ?

धर्म्या शृं०—मी तर महाराज यांना साऱ्या जन्मांत कधीं पाहिलें नव्हतें. आतां पहातों आहे इतकेंच.

हेम० शृं०—गुलामा, लबाड बोलतोस काय ? हेच त्यांचे निरोपाचे शब्द तूं मघांशीं पेठेंत येऊन मला सांगितले होतेस !

धर्म्या शृं०—महाराज, मी कधीं त्यांजवळ एक शब्दही बोललों नाहीं.

हेम० शृं०—तर मग ह्यांना आपलीं नांवें देखील कशीं कळलीं रे? ह्या काय अंतर्साक्षी आहेत?

तारा०—ही आतां आमची फेड होती आहे वाटतें? कोठें मेलें वाईट वाटलें ह्मणून दोन शब्द जास्ती बोलायाला गेलें. वाः! चाकर पण भला रे साथी मिळाला आहेस! माझी जळली चूक झाली असेल, पण आतां कां दुःखावर डाग द्यावा? बायका कितीही बोलल्या आणि रागावल्या, तरी ह्मणतात नाहीं, सरड्याची धांव कुंपणापर्यंत; अखेर नाक घांशीत यावें लागतें आह्मांलाच. कांहीं मनांत आलें तरी दुसरें कोणी बोलायाला का रुसायाला आहे काय? चला घरामधें, मी पाय धुवायाला पाणी देतें. ही पहा बरें आज कशी तुमची अवस्था झाली आहे ती!

हेम० शृं०—(आपल्याशीं) बोलते तर ही मलाच! काय, स्वप्नांत तर हिच्याशीं माझें लग्न लागलेलें नाहींना? का मी झोपेंत आहें? का मला कान डोळे तरी आहेत कीं नाहींत? कदाचित् भ्रम असला तर तो तरी पक्का कळला पाहिजे! असो, आतां पुढें आलें आहे तें टाकून देऊं नये.

भानु०—धर्म्या, घरांत जा, आणि वाढायाची तयारी करा ह्मणून सांग.

धर्म्या शृंगार०— राम राम राम राम राम! आपल्या कानांत तुळशी पत्रें. जाखाई जोखाई, जखीण लावशी छूः! राम राम राम! काय असेल तें असो. आपण कोणाशीं बोलतों त्यांचीं नांवें देखील नकोत. पण त्यांनीं सांगितलें तसें केलें पाहिजे. नाहीं तर ह्या पोटांतील काळीज कापतील, किंवा ठेंचून चटणी करतील, नाहीं तर भाजून चुना करतील!

भानु०—कारे मेल्या, आपल्या मनाशीं बडबड कसली करीत बसला आहेस? धर्म्या, अरे ए गाढवा!

धर्म्या शूं०—महाराज, मी एथेंच आहें काय हो?

हेम० शूं०—तूं आहेस एथें, पण तुझी अक्कल मात्र एथें नाहीं. जिकडे माझी तिकडेच तुझी!

धर्म्या शूं०— पण मी अजून माणसांतच आहें ना?

हेम० शूं०—शरीरानें दिसतोस खरा.

धर्म्या शूं०—मला वाटतें, मी माकड बनलों आहें.

हेम० शूं०—कदाचित् बनला असशील, तर गाढव बनला असशील!

धर्म्या शूं०—हें मात्र खरें. पहा, ह्या कशा गाढवावर बसून त्यांचे लांब लांब कान हातीं धरून मोठ्या मौजेनें त्यांना नाचवीत चालल्या आहेत!

तारा०—पुरे पुरे आतां! मी भरून पावलें हो! आतां डोळ्यांत बोटें घालून रडूं आणून दाखवायाचें मात्र राहिलें आहे! तुह्मी आपले धनी चाकर एक झालां आणि माझी मात्र शोभा करीत आहां! या आतां एकदाचे जेवायाला. धर्म्या, दार लावून घे. आतां पाटावर बसणें झालें ह्मणजे मी वाढायाला घेतें. धर्म्या, तेथें दाराजवळच बैस, आणि बाहेरून कोणी हाक मारली तर जेवण होत आहे ह्मणून सांग. कोणाला आंत येऊं देऊं नको, समजलास? ताई, चल गे आतां. धर्म्या, नीट संभाळ.

हेम० शूं०— (मनांत) मी आज आहें कोठें? स्वर्गांत कीं पाताळांत? निजलों आहें कीं जागा आहें? आहे काय आज? ह्यांना माझी ओळख आहे आणि मला माझी ओळख नाहीं? काय चमत्कार हा! आतां ह्या

सांगतील तसेंच बोलावें, आणि आपल्याला दिसत नाहीं तर त्यांचाच हात धरून चालावें.

धं० शृं०—महाराज, मी एथेंच दार राखीत बसूंना ?

तारा०—हो हो ! एकदा सांगितलेंना ? खबरदार, कोणाला आंत येऊं देऊं नको. नाहीं तर टाळकेंच फुटेल.

भानु०— भावोजी, चला. अजून देखील उशीर नाहीं का झाला ?

(सर्व जातात.)

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश पाहिला.

स्थळ— चिमणबाग.

[हेमकांत सारंगपुरकर, धर्म्या सारंगपुरकर, ताराचंद, आणि जगजीवन येतात.]

हेम० सारंग०—जगजीवनजी, आज आमची जरा बाजू राखा बरें. नाहीं तर घरांत गेलों ह्मणजे आमच्या डोक्यावर केंस रहाणार नाहींत. घरीं यायाला मला कधीं उशीर झाला ह्मणजे तिकडचें गाणें ठीक नसतें. मी तुमच्या दुकानीं तिचा कंठा लौकर व्हावयाकरितां बसलों होतों ह्मणून सांगा, व आतां उजाळा मात्र द्यायाचा राहिला आहे असेंही ह्मणा. पण हा पाहिला, गुलाम बरोबर आहे हा ? हा नाहीं तर लागलीच मान खालीं घालायला लावील ! लबाड मला ह्मणतो काय— कीं मी त्याला बाजारांत भेटलों आणि त्याला मारलें, आणि हजार मोहराच घेतल्यास ह्मणून बोललों ! काय, वेड्या, भांगबिंग तर प्याला नव्हतासना?

धर्म्या सारंग०— महाराज, आतां कांहीं ह्मणा. जें काय झालें तें एक तुह्मांला ठाऊक कीं एक मला ठाऊक. साक्षी काय ते दोनच,—तुमचा हात आणि माझी पाठ !

हेम० सा०— तूं काय गाढव तर नाहींसना ?

धर्म्या सा०— मला पण असेंच वाटतें. पहा, नाहीं तर उगीचका इतकें सोसून घेतलें असतें ? पण बघा !—गाढवाला लाथा मारल्या तर तें लागलीच ढुंगण फिरवून लाथा मारूं लागतें, आणि मग गाढवाजवळ कोणी उभें रहात नाहीं !

हेम० सा०—ताराचंदजी, आज मीं तुह्मांला फार श्रम दिले, आणि उशीरही झाला. असो, आतां घरांत गेलों ह्मणजे कांहीं उशीर नाहीं. पण जें असेल तें गोड करून घ्या, इतकेंच मागणें आहे.

ताराचंद—जेवायालाच चांगलें मिळालें ह्मणजे चांगलें, असें कांहीं नाहीं. सर्व कांहीं अगत्यावर आहे.

हेम० सा०—आह्मीं पानावर नुसती नाचण्याची भाकरी ठेवली आणि अगत्याच्या पुष्कळ मोठमोठाल्या गोष्टी सांगितल्या, तर उपयोग काय?

ताराचंद—द्रव्य असलें ह्मणजे कोणीही मिष्टान्न करील.

हेम० सा०—कोरडें अगत्य दाखवायाला तर कांहींच खर्च नाहीं. तोंड हालविलें ह्मणजे झालें.

ताराचंद—तरी अगत्य पुष्कळ पाहिजे. मग खायापियाला थोडकें असलें तरी चिंता नाहीं.

हेम० सा०—कोणी कृपण असेल आणि ज्याला खर्चायाला फार नको असेल त्याला हें बोलणें शोभेल! असो. आमच्या एथील बेत साधाच असला तरी गोड करून घ्या इतकेंच सांगायाचें. मेजवान्या तुह्मांला मोठमोठाल्या होतील, पण असे मनापासून आस्थेनें बोलावणारे विरळाच मिळतील. पण थांबाहो. दरवाजाला आंतून कडी आहे! हो रे पुढें, दार उघडा ह्मणून सांग.

धर्म्या सारं०—ए संपे! निरगुडे! धनजे! सुकडे! ह्मपे!

धर्म्या शृंगा०—(आंतून) गलेलठ्ठ, तेलंग भट्ट, कढी आंबट, कपाळ आपट! हात् तुमचीं तोंडें भाजलीं मेल्यांनो! सगळ्या गांवचीं खटें नटें जमा झालीं आहेत गुलामाचीं!

धर्म्या सारं०—कोण पिसाट बसलें आहे दाराजवळ ? बाहेर यजमान उभे आहेतना ?

धर्म्या शृंगा०— (आंतून) त्यांना आल्या वाटेनें माघारीं जा ह्मणावें. उगाच कां तळतळत उभे रहातात ?

हेम० सारं०—कोणरे हा आंत बोलतो आहे ? चल उघड लौकर दार !

धर्म्या० शृंगा०— (आंतून) होय हो, यजमानजी ! कशाला दार उघडायाचें हें आपण आह्मांला सांगा, आणि कधीं दार उघडायाचें हें मग आह्मी आपल्याला सांगूं.

हेम० सारं०—कशाला ह्मणजे रे ? जेवायाला. मी कांहीं अजून जेवलों नाहीं.

धर्म्या शृंगा०— (आंतून) आज नाहीं येथें; दुसरीकडे सोय पहा, आणखी एखादे वेळीं इकडे या.

हेम० सारं०—तूं कोणरे आहेस, मलाच माझ्या घरांत येऊं देत नाहींस ?

धर्म्या शृंगा०—(आंतून) मी कोणीही असो. पण सध्या एथें दार राखायाला बसलों आहें; माझें नांव धर्म्या.

धर्म्या सारं०—हा लुच्चा माणसा ! माझी जागा घेतलीस, आणि नांव पण तेंच घेतलेंस ? अजून तुला सुख ठाऊक नाहीं ! धर्म्या व्हायाची हौस होती तर मघाशींच कां झाला नाहींस? ह्मणजे समजलें असतें—कीं एक वेळ गाढव होणें बरें, पण धर्म्या होणें बरें नाहीं.

गजी— (आंतून) हें काय ? मांडलें आहे काय तिकडे ? धर्माजी, कोण बाहेर दाराला धक्का देतें आहे तें ?

धर्म्या. सारं०—गजे, आमच्या यजमानांना आंत येऊं दे कीं ?

गजी—(आंतून) खरेंच काय? आपल्या यजमानांना सांगा, जा आतां, वेळ होऊन गेली.

धर्म्या सारं०—काय आतां हंसावें कीं—गजे! बोलत होतों आतां—कां घालूं बिलूं का इकडून सोडगा?

गजी—(आंतून) मग इकडून कांहीं दुसरेंच मिळेल, बरें काय? समजलां का काय तें?

धर्म्या शृं०—(आंतून) गजू, गजीच का तुझें नांव? वा: ! खासा जबाब दिलास.

हेम० सारं०—अरे ए, गधड्यांनो! काय,आह्मांला आंत येऊं द्यायाचें कीं नाहीं?

गजी— (आंतून)मी पण आतां तेंच की विचारीत होतें!

धर्म्या शृं०—(आंतून) आणि नाहीं ह्मणून तर सांगितलेंच कीं होतें!

धर्म्या सा०—हे कांहीं अशानें ऐकत नाहींत. उघड! हें बघ, उघडतेस कीं नाहीं आतां?

हेम० सा०—कारट्यांनो, येऊंद्या एकदा मला आंत.

गजी— (आंतून)तुह्मांला पाहिजे तरी कोण?

धर्म्या सा०—महाराज, आतां दार फोडलें पाहिजे.

गजी— (आंतून) डोकें फोडून घे मेल्या आपलें.

हेम० सा०— जर का दार फोडावें लागलें, तर मात्र मग खूब याद ठेवा!

गजी— (आंतून) याद चांगली आहे; दारें फोडतात त्यांच्याकारितां चावडीवर खोडा तयारच आहे.

तारा०—(आंतून) काय आहे गे गजे? कोण गे मेले दांडगे, दाराशीं उगाच धिंगाणा मांडला आहे हा!

धर्म्या शृं०— (आंतून) मला वाटतें, तुमच्या या गांवांत चावनट पोरें फार भरलीं आहेत.

हेम० सा०—कोण ती? तूंच कायगे? आणि जरा आधीं आली असतीस तर गे?

तारा०— (आंतून) कोणगे हा मेला, मला अगे अगे ह्मणतो! चल जा मेल्या एथून निघून!

धर्म्या सा०—महाराज, हा कोण गलेलठ्ठ आंत बसून गोष्टी सांगतो आहे, याचा मी आधीं समाचार घेतों.

जगजीवन—कसें काय महाराज! एथें आज खाण्यापिण्यालाही नाहीं, आणि अगत्यही नाहीं! दोहोंतलें एक जरी असतें तरी बरें होतें!

ताराचंद—पण मघाशीं वाद चालला होता, तेव्हां एकावर समजूत होत नव्हती!

धर्म्या सा०—महाराज, ते दारांतच उभे आहेत. त्यांना असें इकडे यावयाला आग्रह कराना? ह्मणजे एक आग्रह तर झाला.

हेम०सा०-आज कसें काय वारें फिरलें आहे कळत नाहीं!

धर्म्या सा०—वारें आडवें आलें आहे ह्मणा! आंत पहा स्वयंपाक तयार असून आमच्या तोंडांत पडत नाहीं!

हेम० सा०—जा रे, जा कसा. कांहीं तरी घेऊन ये. मी हें दार फोडल्याशिवाय आतां ठेवीत नाहीं.

धर्म्या शृं०— (आंतून) दार फुटलें तर मुसकट पण फुटेल, हें माहीत आहेना?

धर्म्या सा०—याच्या तोंडाशीं लागून कांहीं उपयोग नाहीं. तावडीस सांपडला पाहिजे गुलाम! बायक्यासारखा आंत बसला आहे.

धर्म्या शृं०–(आंतून) वेळ आली ह्मणजे बाहेर पण येईन, अवकाश असेल तर.

हेम० सा०– धर्म्या, जा, एखादी पहार घेऊन ये.

ताराचंद–आतां थांबा. हें असें करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आपलीच मांडी आपण उघडी करून दाखविण्यांत काय हांसल आहे? आपल्या पत्नीच्या निर्दोष कीर्तीविषयीं आपणच आपल्या दारावर बोट ओढून ठेवणें हें शहाणपण नव्हे. तिचें वय, सद्‌गुण, मर्यादशीलपणा, शहाणपणा हीं सर्व लक्षांत आणा; आणि हा जो आतां सर्व विपरीत प्रकार दृष्टीस पडतो आहे, तो तिच्या बुद्धीनें कांहीं योग्य कारण असल्याशिवाय होत असेल काय, याचा विचार करा. चला, आतां आपण केदारेश्वराकडे जाऊं. तिकडे आपली सर्व तजवीज यथास्थित होण्याजोगी आहे. संध्याकाळीं आपण येथें या, आणि ही अशी बंदी कां केली होती तें विचारून घ्या. आतां आपण एथें जबरदस्तीचा प्रकार करूं लागलों तर सारी पेठ धांवत येईल. आणि मग लोकांच्या तोंडाला हात लावतां येणार नाहीं. कुचेष्टेला नखाग्रा इतकी जरी जागा सांपडली तरी तितक्यावर ती आपलें गारूड चालवील; आणि एक नवें आडनांव बनवून तें तुमच्या नांवास जोडून देईल. ह्मणून मी इतकें सांगतों.

हेम० सा०–तुमचें ह्मणणें यथार्थ आहे. आतां एथून मुकाट्यानें जावें हें बरें. या वेळीं जरी मन ठिकाणीं नाहीं, तरी तें मौजेमधेंच आहे असें दाखविलें पाहिजे. आज एके ठिकाणीं गाणें आहे. तेथील हावभावांत कांहीं अर्थ नाहीं, परंतु गाणें खुबीदार असतें. तर भोजन आटोपून घटकाभर तेथें घालवूं. येथें पहा, असा कधीं घरीं आलों ह्मणजे

अनेक तऱ्हेचें बोलणें उगीच कधीं कधीं ऐकून घ्यावें लागतें. चला आपण जाऊं. जगजीवनजी, तो कंठा आतां झाला असेल, तर तेथेंच गाण्याच्या ठिकाणीं घेऊन या. तुह्मांला जागा ठाऊक आहेच. आपल्याला काय, ज्या ठिकाणीं आपलें समाधान होईल तेथेंच कंठा गळ्यांत घातला. घरांत तरी काय आहे? दुसरीकडे कोठें गेलों तर असें कधीं कोणी करीलसें वाटत नाहीं.

जगजीवन—मी आपल्याला जोगेश्वरीच्या गल्लींत येऊन भेटतों.

हेम० सा०—फार चांगलें. ही आज थट्टा झाली असेल; पण येणेंकरून माझ्या पदराला बराच खार लागणार आहे.

(निघून जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल—चिमणबाग.

[भानुमती आणि हेमकांत शृंगारपुरकर येतात.]

भानु०— काय हो भावोजी, आपल्या बायकोशीं कसें वागावें, आणि तिला कसें वागवावें, हें खरेंच का तुह्मी विसरलां? तुह्मी दोघेंही अगदीं तरूण असतां इतक्या लवकर तिच्यावरचें तुमचें प्रेम उडावें काय? काय चमत्कार आहे! काल किहो ती तुमच्या किती प्रीतींतली होती! आणि असा एकाएकीं त्या प्रीतीचा ऱ्हास व्हावा काय? तुह्मी माझ्या बहिणीला जर तिच्या जवळच्या द्रव्याकरितां वरिलें असेल तर त्याच द्रव्याकरितां तरी तिच्यावर कांहीं अधिक माया दाखवा. आणि तुमचें मन दुसरीकडे कोठें गेलें असलें तर तें गुप्त ठेवा, आणि तुह्मांला चोरून काय

करायाचें असेल तें करा. भलतीकडेच जर तुमचें प्रेम गेलें आहे, तर तें कांहीं तरी लपवा. तुमच्या डोळ्यांवरून तें माझ्या तारामतीला उघड दिसतें, हें चांगलें का ? बाहेर खरोखरच कोणी मोहनी घातली असली, तर त्याची तोंडानें फुशारकी मारूं नका. तिच्याकडे प्रेमाच्या दृष्टीनें पहा, गोड बोला, आणि तुह्मी वाईट असलां तर तिला तें दिसूं देऊं नका. दुर्गुण जरी तुमच्या अंगीं असला, तरी त्याचा वेष पालटून तो सद्गुणासारखा दिसूं द्या. तुह्मांला व्यभिचारच जर करावयाचा असला तर तो तिला कळविण्यांत कांहीं पुरूषार्थ आहे का ? कोणी चोरी केली तर तिजबद्दल तो प्रतिष्ठा मिरवितो काय ? तुमचे पहा दोन अपराध झाले: एक, तिला फसवून वाईट कृत्य केलें हा; आणि दुसरा, जेवायाच्या वेळीं उघडपणीं ते तिच्या लक्षांत आणून दिले हा. शरमेजोगें एखादें काम केलेलें जर लपविलें तर इतकें वाईट दिसत नाहीं. पापी मनुष्य जर तोंडानें वाईट बोलणारा असला तर तें पाप दुप्पट होतें. ईश्वरा, काय ही बायकांची दशा ! पुरूषांनीं कितीही वाईट कृत्यें केलीं तरी आह्मीं निमूटपणें बसावें, एक शब्दही तोंडावाटे काढूं नये! खरोखरी आमची जात किती गरीब आहे बरें ! आह्मी पहा इतक्या मायाळू व इतक्या भोळ्या आहों,— तुमचें आमच्यावर प्रेम आहे, असें उगीच आमच्या मनांत एकदां भरवून द्या ह्मणजे झालें, मग तें खरें असो किंवा खोटें असो. अंत:करण जरी दुसरीजवळ असलें, तरी बाहेरून आह्मांला प्रेम दिसलें ह्मणजे झालें. खरोखरी हात दुसऱ्यापाशीं असला आणि आह्मांकडे नुसती अस्तनी असली, तरी ती आह्मांला प्रिय आहे. आह्मी केवळ

बाहुलीं आहोंत आणि आमची सूत्रें तुमच्यापाशीं आहेत. तुह्मी जसें नाचवाल तशीं आह्मी नाचतों. तर भावोजी, तुह्मी एकदा आंत जा. तारामतीची समजूत करा. तिला खूष करा, ‘ प्राणसखे ’ असें ह्मणा. अशा वेळेस थोडासा दांभिकपणा करून फसवलें तर त्यांत कांहीं फारसें पातक नाहीं. हें वाईट खरें; परंतु दुसरा कांहीं उपायच नाहीं, तेव्हां मी हें सांगतें. तुमच्या मनांतून जरी नसलें, तरी अशा रीतीनें आर्जव केलें ह्मणजे तंटा मिटेल.

हेम० शृं०—हे सुंदरी, तुझें दुसरें नांव काय आहे, हें मला माहीत नाहीं; आणि तुला माझें नांव कसें समजलें हेंही मला माहीत नाहीं. असो. हे सुंदरी, तुझें ज्ञान, तुझें स्वरूप, आणि तुझें शहाणपण हें कांहीं इहलोकींचें दिसत नाहीं. आणि माझें नांव वगैरे सर्व तुला माहीत आहे, हा मोठाच चमत्कार! तूं खचित स्वर्गांतली रंभा मला मोहपाशांत घालायाला आली आहेस. बरें, असें ह्मणावें तर मीं तरी इतकें काय केलें आहे? मी कसली मोठी तपश्चर्या करून इंद्रपद घ्यावयाला पहातों आहें, कीं त्यावरून इंद्रानें मजकडे रंभा पाठविली? असो. हें माझें सुकृताचें फळ, दुसरें कांहीं नाहीं. हे सुंदरी, स्त्रियांशीं कसें बोलावें हें मला खरोखरी ठाऊक नाहीं. तूं मला शिकीव; बोलावें कसें, वागावें कसें, आणि मनांत तरी काय आणावें, तें मला तूं सांग. तुझें बोलणें, त्याचें तात्पर्य, व त्याचें इंगित मला कांहीं समजत नाहीं. ही खचित स्वर्गलोकची भाषा असली पाहिजे. हे प्रिये, तुझी भाषा मला शिकीव. असा शिक्षक मिळाला तर किती गोड बरें! काय सांगूं?·हे सुंदरी, तुमच्या स्वर्गांतील भाषेंत चुंबनाला काय ह्मणतात

बरें ? तुमच्या भाषेंतील एक मात्र मखी मला समजली. 'मला वर' असें ह्मणायाचें असलें ह्मणजे 'माझ्या भगिनीला वर' असें ह्मणावें. दुसरें कांहीं अजून समजलें नाहीं. आमची काय मृत्युलोकची भाषा. आणि आह्मी अडाणी, अशक्त, निस्तेज, हलकीं माणसें. आह्मांला तुमचें हें बोलणें कसें समजतें ? असो. हे सखे, माझ्या मनाचा जिकडे कल आहे तिकडील सर्व सोडून जिकडे माझें मन मुळींच जात नाहीं तिकडे पहायाला तूं कां सांगतेस ? तूं कोणी देवता आहेस काय ? तुझ्या मनांत माझी वृत्ति व माझा स्वभाव पालटावा असें आहे काय ? तुझ्या मनांत मला पुन्हा जन्मास घालायाचें आहे काय ? बरें तर होऊंदे. ह्मणजे तूं ज्या पाशांत मला घालते आहेस त्यांत मी खुषीनें पडेन. पण मी जो होतों तोच जर आहें, तर मला पक्कें माहीत आहे कीं, तुझी ती रुदन करणारी बहीण माझी बायको नव्हे, आणि तिचा माझा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाहीं. माझें प्रेम ह्मणशील तर सर्व तुझ्यावर आहे. तर हे सुंदरी, तूं असें करूं नको. आधीं बोलून बोलून मोहपाशांत घालावें, आणि मी अगदीं धुंद आणि वेडा झालों ह्मणजे ह्मणावें 'मी नाहीं'! आणि आपली बहीण पुढें करावी ! हे स्त्रिये, तूं मला आपल्या पाशांत घाल ह्मणजे मी तुझ्या प्रेमडोहांत बुडालोंच असें समज.

भा०—काय हें ? तुह्मी बोलतां तरी काय ? तुह्मांला वेड तर लागलें नाहींना ?

हे० शृं०—वेड नाहीं हो, पण थोडा भ्रमिष्ट झालों आहें; कसा झालों माहीत नाहीं.

भा०—हें सगळें तुमच्या डोळ्यांचें पाप आहे. डोळे भलतीकडेच गेले ह्मणून हें असें झालें.

हेम० शृं०—हो. असा स्वयंप्रकाश चंद्र पुढें असला ह्मणजे त्याच्याकडे पाहून असें मन भ्रमिष्ट होतें.

भानु०—जिकडे पहायाचें तिकडे पहावें ह्मणजे डोळे चांगले होतील.

हेम० शृं०—हे प्राणप्रिये, जिकडे पहायाचें तिकडेच पहातों आहें. अंधाराकडे पहावें त्यापेक्षां डोळे झांकावे हेंच बरें.

भानु०—आपण "प्राणप्रिये" असें मला कां ह्मणतां? माझ्या बहिणीला ह्मणा.

हेम० शृं०—तुझ्या बहिणीच्या बहिणीला ह्मणतों.

भानु०—ह्मणजे माझ्या बहिणीला?

हे० शृं०—नाहीं—ह्मणजे तुला. हे सुंदरी, तूं माझी अर्धांगी प्राणप्रिया, माझ्या अंतःकरणपूर्वक प्रीतीचें स्थान आहेस. हे विशाललोचने, या जगांत माझें सर्वस्व काय तें तूं आहेस. माझें अमोलिक रत्न, माझा प्राण, माझें जीवन, माझें ऐश्वर्य, माझें स्वर्गसुख सर्व तूं आहेस ग प्रिये.

भानु०—हें सर्व माझ्या बहिणीविषयीं आहे. नसलें तर असावें.

हे० शृं०—हे प्रिये, तुझ्या बहिणीवर माझें प्रेम असावें ह्मणशील, तर तूं आपल्यालाच बहीण ह्मणून घे ह्मणजे झालें. माझी तूं प्राणप्रिया होशील आणि तुजशीं मी लग्न करीन. तुला पति नाहीं आणि मला पत्नि नाहीं. आतांच आपण गांधर्वविवाह करूं.

भानु०—थोडे थांबा, हलूं नका इथून. मी आपल्या बहिणीला घेऊन येतें. (निघून जाते.)

(धर्म्या शृंगारपुरकर धांवत धांवत येतो.)

हे० शृं०—कायरे झालें धर्म्या? धांवत धांवत कोठें चाललास?

धर्म्या शृं०—महाराज, तुह्मी मला खरेंच ओळखलें का? मी धर्म्या खराच का? मी तुमचा चाकरच का? हाच का मी? ओळखलात का पक्का?

हे० शृं०—तूंच धर्म्या, आणि तूंच माझा चाकर. पण तूं हा भांग प्याल्यासारखें काय करतोस?—हा मी का तो मी?

धर्म्या शृं०—मी गाढव आहें. मी एका रांडेचा चाकर आहें. हा मी नव्हे हो नव्हे. मला खरीच भ्रांति पडली आहे. मी भ्रमिष्ट झालों आहें. मी भांग न पितां भंगिष्ट झालों आहें.

हे० शृं०—कोणतें रांडूं तुला चाकर ह्मणतें? आणि भंगिष्ट कसा झालास?

धर्म्या शृं०—महाराज, काय सांगूं, खरोखरीच कोळशांतलें माणिक हो. ती मला आपला गुलाम ह्मणते. ती ह्मणते--तूंच माझा नवरा, माझ्यावर मालकी चालविते, आणि मला सोडीत नाहीं हो! मला लपवा तरी कोठें!

हे० शृं०—ती कशी तुझ्यावर मालकी चालविते?

धर्म्या शृं०—जशी तुह्मी आपल्या घरच्या घोड्यावर चालवितां कीं नाहीं त्याप्रमाणें. खरेंच, ती मला जनावराप्रमाणें वागविते. ह्मणजे मला जनावर समजून तसें वागविते असें नाहीं, तर ती घाणेरड्या जनावरासारखी असून माझ्यावर आपला हक्क चालविते.

हे० शृं०—ती आहे तरी कोण?

धर्म्या शृं०—कोण ह्मणून काय सांगूं? मोठी पोक्त;—ह्मणजे अगदीं थेरडी हो! आणि इतकी स्वच्छ कीं, नांव घेतलें

कीं सचैल स्नान करावें. हें लग्न झालें तर माझें नशीब मोठें राठ समजा. पण महाराज, लग्न चबचबीत होईल.

हे० शृं०—लग्न चबचबीत रे कसें?

धर्म्या शृं०—चबचबीत रे कसें? ह्मणजे महाराज, आमच्या प्रियपत्नीच्या अंगावर सगळें दिपुष्टाचें तेल! कांहीं अंगाला लागलें कीं, घातला सगळा हात दिव्यांत आंग पुसायासाठीं! स्वैंपाक करतांना फोडणीच्या तेलांतलें अर्धे अंगावर व अर्धे तोंडांत! सगळें आंग तें नेहमीं लिपलिपीत! ती जवळ आली ह्मणजे इतका आंधार पडतो कीं, मला वाटतें ह्या मोठ्या धिप्पाड शरीराला द्यावी आग लावून;—जळायाला तेल कांहीं कमती तर नाहीं—आणि जाळ झाला ह्मणजे त्याच उजेडानें जावें पळून, आणखी काय!

हे० शृं०—तिचा वर्ण तरी कसा आहे?

धर्म्या शृं०—मांगणी, महारणी, धेडाच्या बायका देखील चांगल्या असतात. मला नाहीं ही जात ठाऊक.

हे० शृं०—अरे जात नव्हे रे. रंग कसा आहे तिचा ह्मटलें.

धर्म्या शृं०—रंग काय विचारतां, नेहमीं रंगेल. मला नको तिचा रंगेलपणा महाराज.

हे० शृं०—काय मूर्ख आहेस रे! ती काळी आहे की गोरी आहे?

धर्म्या शृं०—गोरी ह्मणजे काय महाराज? मी इतका वेळ तिच्या प्रकाशांत होतों तो आतां बाहेर आलों, तों डोळे दिपले. एक रंग मला माहीत. गोरें बिरें सगळें विसरलों. ह्मशीच्या रंगाला देखील गोरा ह्मणेन आणि ह्मशा मोठा सडपातळ ह्मणेन आजपासून.

हे० शृं०—तिचें नांव तरी काय आहे?

धर्म्या शृं०—नांव महाराज? गजी. गजी ह्मणजे हत्तीण नव्हे हो महाराज. हत्तीण काय या शरीरापुढें? गजी कां ह्मटलें सांगतों. ह्मणजे आपलें शरीर मोठें ह्मणून जर कोणाला 'ग' ची बाधा झाली आणि तो सगळ्यांना 'अरे जारे' ह्मणूं लागला, कीं न्यावा तिच्याकडे, ह्मणजे लागलाच 'जी महाराज' असें ह्मणूं लागेल. नाहीं तर महाराज, ही पृथ्वी मोजायचा गज असेल ह्मणून हिचें नांव गजी. दोन चारदां उलथी पालथी केली, कीं पृथ्वीची प्रदक्षिणा आणि धरणीकंप बरोबरच! महाराज, तुह्मांला आतां थोड-क्यांत एवढेंच सांगतों. ती मला ह्मणाली—तूं माझा नवरा, मला धर्म्या या नांवानें देखील हाक मारूं लागली. शपथ वाहूं लागली कीं, मी तिला वरण्याचें कबूल केलें. आणि माझ्या सगळ्या खाणाखुणा, तीळतीळ कोठें आहेत तें सगळें सांगूं लागली. तेव्हां मला फार आश्चर्य होऊन मी गर्भगळित झालों, आणि ती कोणी डाकीण असेल असें समजून मी आपला तुह्मांकडे पळून आलों. मी जर आलों नसतों तर तिणें मला कुत्रें नाहीं तर मांजर करून आपल्या-जवळ ठेवलें असतें.

हे० शृं०—जा तूं आतां धांवत बंदरावर, आणि समु-द्रांत कोणत्याही दिशेला जावयाला जर वारा अनुकूळ असला, तर आज रात्रीं एथें रहावयाचें नाहीं. जर एकादें गलबत जाणार असेल तर मोतीचौकांत ये. तिथें मी इत-क्यांत येतों. सर्व मनुष्यें आपणाला ओळखतात आणि आपण कोणाला ओळखत नाहीं, ही स्थिति चांगली नाहीं. आपण आपलें इथून निघून जावें हें बरें.

ध० शृं०—अस्वलापासून मनुष्य जसें जीव घेऊन पळतें

तसें मला त्या लोधीपासून पळावेंसें वाटतें. (पळत जातो.)

हेम० शृं०—एथें सगळ्या जाखाई जोखाई, भुतें, पिशाच, ब्रह्मराक्षस, समंध आणि डाकिणी रहातात, दुसरें कोणी नाहीं. आतां इथून गेलेंच पाहिजे. जी मला पति ह्मणते, तिचें तोंड मला दृष्टीस पहायास नको. पण जी तिची सुंदर भगिनी आहे तिचें रूप किती अवर्णनीय!—भाषणाची पद्धत कशी मनोहर!—जवळ बसलें ह्मणजे मन कसें मोहून जातें!—स्वर कसा मधुर! ती खरोखरीच अप्सरा असली पाहिजे. तिला पाहिलें ह्मणजे मन कांहीं स्वाधीन रहात नाहीं. मला वाटतें, मी एथें एक दिवस राहिलों तर भ्रष्ट होईन. पण नाहीं नाहीं. आपल्या प्रिय पित्याच्या नांवाला कलंक लावावयाचा नाहीं. आज इथून जावें आणि तिचें तोंडच पुनः पाहूं नये ह्मणजे झालें.

(जगजीवन कंठा घेऊन येतो.)

जग०—हेमकांत महाराज!

हेम० शृं०—होय, हें माझेंच नांव.

जग०—मला ठाऊक नाहीं कीं काय? हा कंठा आणला आहे, पहा. तुमची जोगेश्वरीच्या बोळांत गांठ पडेल झटलें होतें, पण कंठा पुरा झाला नव्हता ह्मणून वेळ लागला.

हेम० शृं०—आपली काय मर्जी आहे? हा कंठा घेऊन मीं काय करावें?

जग०—तुह्मांला जें पाहिजे तें करा. मी हा तुमच्याकरितां केला आहे.

हेम० शृं०—माझ्या करितां? मीं नाहीं कधीं सांगितला करायाला.

जग०—एकदां नाहीं, दोनदां नाहीं, पन्नासदा सांगि

तला! घरीं घेऊन जा, ह्मणजे बाईसाहेब खूष होतील. असा कांहीं मोठा दागिना केला ह्मणजे सणाविणाला आपलें आमंत्रण यायाचेंच, आणि खाशा पंक्तीला जेवढीं पक्वानें तेवढींच मला. मी आपला आज संध्याकाळीं जेवायाच्या वेळेसच येईन, मग द्या तुह्मी किंमत चुकवून.

हे० शृं०—आपली किंमत आतां घ्या. न घ्याल तर पैसाही नाहीं आणि मीही दृष्टीस पडावयाचा नाहीं.

जगजीवन—आज मोठ्या मौजेंत आहां मला वाटतें. काय ही थट्टा? बरें जयगोपाल. (जातो.)

हे० शृं०—याचा काय अर्थ? हें मला कांहीं समजत नाहीं. परंतु एवढें खरें, इतका कोणी मूर्ख नसेल कीं, घरीं चालून आलेल्या लक्ष्मीला घालवून देईल. असला कंठा कां टाकून द्यावा? आतां हें उघड झालें कीं, एथें चरितार्थ चालवायाला उद्योग करायाला पाहिजे किंवा लबाडी करायाला पाहिजे असें नाहीं. एथें आपलें रस्त्यांत सोनें फुकट मिळतें. आतां मोतीचौकांत जावें आणि धर्म्याची वाट पहात बसावें; आणि एखादें गलबत असलें तर आपलें मुकाट्यानें निघून जावें. (जातो.)

तिसरा अंक समाप्त.

अंक चवथा.

———000———

प्रवेश पहिला.

[एक व्यापारी, जगजीवन, आणि जमादार येतात.]

व्या०—गतवर्षीं सूर्यग्रहण आलें होतें तेंव्हांच हें कर्ज फेडण्याची मुदत भरून गेली. मीही तुला तगादा केला नाहीं, आणि आजही केला नसता; परंतु मला सिंधुदेशीं जाणें जरूर आहे, आणि वाटखर्चाला तर पाहिजे. तेंव्हां माझें द्रव्य मला आतां दे, नाहीं तर मी तुला या जमादाराच्या स्वाधीन करितों.

जग०—ऐक, जितकें द्रव्य मीं तुझें देणें आहे तितकेंच माझें हेमकांताकडे येणें आहे; आणि तुझी माझी गांठ पडली त्याच्यापूर्वीं नुकताच त्याला मी कंठा दिला. त्याची किंमत मला आतां पांच वाजतां मिळेल. तर एवढी मजवर कृपा कर आणि मजबरोबर त्याच्या घरीं चल; ह्मणजे मी तुझें सगळें कर्ज देऊन टाकतों.

(हेमकांत सारंगपुरकर आणि धर्म्या सारंगपुरकर येतात.)

जमादार—त्याच्या घरीं जाण्याचे श्रम वांचले. हे पहा, तेच इकडे येत आहेत.

हेम० सा०—मी जरा सोनाराच्या घरीं जाऊन येतों, इतक्यांत तूं एक चांगला चाबूक बाजारांतून विकत घेऊन ये; दिवसाढवळ्या दरवाजाला कडी लावून घेऊन मला बाहेर ठेवलें याबद्दल बायकोचा आणि तिचे साथी असतील त्यांचा एकदा समाचार घ्यावयाचा आहे. अरे पण थांब, हा पहा तो सोनार. बरें तूं आपला जा, आणि चाबूक घेऊन मला घरीं आणून दे.

धर्म्या सा०—चला आतां शान चाबूक आणल पाहिजे! (जातो.)

हेम० सा०—(जगजीवनास) बा:, शहाण्या मनुष्यानें तु वर भरंवसाच ठेवूं नये. तूं ह्मणालास—मी तुह्मांला भेटाया ला येईन आणि कंठा आणून देईन. मी इतका वेळ वाट पा हिली, पण सोनारही नाहीं आणि कंठाही नाहीं. तुला वाटे कीं, एकदां कंठ दिला ह्मणजे आमचे कंठांचें एकमेकांशी बंधन होऊन आमचें प्रेम फार दिवस राहील. ह्मणून कंठ आणिला नाहींस होय?

जग०—बरें आतां तुमची थट्टा पुरे करा. ही पहा राय चंदाची टीप. सोनें कोणत्या कसाचें आहे आणि त्याचे वजन काय आहे हें सर्व यांत लिहिलें आहे. याची सगळ किंमत मीं या गृहस्थाचें जें देणें आहे त्यापेक्षां तीन हो जास्ती आहे. आतां एवढी मेहेरबानी करा कीं, यांच्य ऋणांतून मला मुक्त करा. कारण यांला दूरदेशीं जावयाचे आहे, आणि फक्त त्याकरितां यांचा खोळंबा झाला आहे

हेम० सा०—शेटजी, माझ्याजवळ आतां एथें इतके द्रव्य नाहीं, आणि मला थोडें चौकांत काम आहे. तेव्ह तुह्मी या गृहस्थाला माझ्या घरीं घेऊन जा आणि आप ल्या बरोबर कंठाही घ्या. आणि तो माझ्या कुटुंबाच्य स्वाधीन करून तिच्यापासून किंमत घ्या, मी इतक्यांत घरी येतों. कदाचित् तुमची माझी गांठ देखील पडेल.

जग०—तर मग तुह्मी स्वतः कंठा घेऊन याल?

हेम० सा०—नाहीं. तूं आपल्याच बरोबर घेऊन जा मला उशीर लागला तर?

जग०—बरें, मी घेऊन जातों. एथें आहे कंठा तुमच्या जवळ ?

हेम० सा०—वाः, मजजवळ नाहीं तर तुजजवळ तर असेल ? नसला तर तसाच रिकाम्या हातांनीं परत जा.

जग०—बरें, आतां उगीच उशीर नका लावूं, तो कंठा द्या इकडे. या गृहस्थाचें घोडें जीन घालून तयार आहे, आणि याचा इतका खोळंबा झाला याचा दोष सगळा माझ्या माथां आहे.

हेम० सा०—महाराज, अशा गमजा करूं नका. आपण बोलल्याप्रमाणें मला एथें कंठा आणून दिला नाहीं, तें छपविण्याकारितां ही सगळी गंमत चालली आहे वाटतें. याकरितां मी रागें भरायाचें तें आधींच एखाद्या दांडग्या बायकोसारखें आपणच हाका मारायाला लागलास ! अस्वलीच्या आधीं किंकाळी !

व्यापारी-अहो, वेळ चालला, चला आटपा.

जगजी०—(हेमकांतास) पहातां ना कसा याचा मला तगादा आहे तो ? कंठा—

हेम० सा०—द्या माझ्या घरीं आणि घ्या आपली किंमत.

जगजी०—पुरे हो, तुह्मांला आतां मीं कंठा दिला. तो घरीं पाठवा, नाहीं तर कांहीं तरी आमच्या जवळ खूण द्या.

हेम० सा०—हें काय हें ? मरेपर्यंत थट्टाच ! चल दाखीव कुठें आहे तो कंठा.

व्या०—तुमची होते आहे थट्टा, पण मला नाहीं वेळ महाराज. बोला, मला काय तो जबाब द्या, नाहीं तर मी या सोनाराला जमादाराच्या स्वाधीन करितों.

हेम० सा०—मी जबाब देऊं ? मी कां जबाब देऊं ?

जग०—मजपासून तुह्मी कंठा घेतला त्याचा पैसा तुह्मा-कडे येणें आहे, ह्मणून.

हेम० सा०—मला कंठा मिळेल तेव्हां मग देईन. आधीं कांहीं तुझें देणें लागत नाहीं.

जग०—आतां घटका झाली, मीं तुह्मांला कंठा दिला!

हेम० सा०—तूं मला कंठा दिला नाहींस आणि मी कांहीं तुझें लागत नाहीं. तूं न देतां चौघांदेखत दिला ह्मणतोस हें असें मजपाशीं चालणार नाहीं!

जग०—तुह्मी नाहीं ह्मणतां, हेंही मजपाशीं नाहीं चालणार. पहा, अशानें माझी पत नाहींशी होईल.

व्या०—अहो जमादार बोवा, हा माझा कर्जदार आहे, याला कैद करा.

जमा०—बरें बाबा, राजाची तुला द्वाही आहे, खबरदार येथून हाललास तर.

जग०—यांत पहा माझी अब्रू जाते. ह्मणून माझा पैसा याला द्या, नाहींतर याच जमादाराच्या हातून तुह्मांला कैद करवितों. असें करण्यांत काय बरें अर्थ आहे?

हेम० सा०—पैसा तुला देऊं? कधीं देणार नाहीं. मूर्खा, पहातों कसा मला कैद करवितोस तो!

जग०—जमादार साहेब, हें तुमचे कर्जाच्या कराचें द्रव्य घ्या आणि त्याला कैद करा. मी आपल्या भावाला देखील सोडणार नाहीं अशी जर तो माझी फजिती करील तर.

जमा०—(हेमकांतास) तुह्मी माझ्या अटकेंत आहां. तुह्मी ऐकिलीना फिर्याद?

हेम० सा०—मला जामीन मिळे तोंपर्यंत मी तुमच्या हुकमांत आहें. (जगजीवनास) मूर्खा, थट्टेचा परिणाम काय होतो

तो पहाशील! पहा, मी तुला भिकेस लावतों कीं नाहीं तें!

जग०—महाराज, कांहीं चिंता नाहीं. सारंगपुरांत माझा बरोबर न्याय होईल, याची मला पक्की खात्री आहे. तुह्मी मात्र आपली फजिती करून घेत आहां.

[धर्म्या शृंगारपुरकर येतो.]

धर्म्या शृं०—धनी साहेब, अंजनवेलची एक फतेमार आहे; तिचा धनी गावांत गेला आहे. तो परत येई तोंपर्यंत तिचा मुकाम आहे, आणि मग लागलीच निघणार. आपलें सगळें सामान मीं वर चढविलें. वाटेनें लागणारे सर्व जिन्नस मीं विकत घेतले. गलबतावर सर्व तयारी झाली आहे. वारा शानदार आहे, फक्त धन्याची व आपली ते वाट पहात आहेत.

हेम० सा०—काय रे? कां वेडा झालास कीं काय? गाढवा, कोणती अंजनवेलची फतेमार माझ्याकरितां खोळंबली आहे?

धर्म्या शृं०—तुह्मींच मला गलबताचा शोध करायाला पाठविलें ना?

हेम० सा०—रांडलेका, गाढवा, मीं तुला चाबूक आणायाला पाठविलें, आणि चाबूक कशाला पाहिजे हें देखील तुला मीं सांगितलें!

धर्म्या शृं०—महाराज, मला चाबकानें मारायाचा बेत आहे वाटतें? अहो, तुह्मीं मला गलबताच्या शोधास पाठविलें.

हेम० सा०—बरें, मग फावल्या वेळीं याची वाटाघाट करीन, आणि माझी आज्ञा चांगलें लक्ष देऊन ऐकायाला तुझ्या कानांलाही शिकवीन. आतां नीट ऐक गाढवा: घरीं धांवत जा, आणि तिच्याजवळ ही किल्ली दे; आणि तिला

सांग कीं–ज्या पेटींत काश्मिरी सणगे आहेत, तेथेंच होनांची थैली आहे, ती दे ह्मणावें. तिला सांग, मला भररस्त्यांत कैद केलें आहे, आणि त्या द्रव्यानें माझी सुटका होईल. जा गुलामा, लवकर पळत जा. जमादारबावा, तो येईपर्यंत चला चावडीवर. (व्यापारी, जमादार, जगजीवन, आणि हेमकांत सारंगपुरकर जातात.)

धर्म्या शू०–यजमान ह्मणाले–तिच्याकडे जा, ह्मणजे ज्या ठिकाणीं आपण जेवलों तेथें. ठीक आहे. यजमानाचें जमलें संधान. मलाही त्या कोळशांतल्या माणकानें ह्मटलें कीं, तूं माझा नवरा आहेस. ती इतकी लठ्ठ आहे कीं, माझ्यासारखे चार धर्मे तिला पुरणार नाहींत. माझ्या मनांत जरी नाहीं तरी मला तेथें गेलें पाहिजे. कारण यजमानाची आज्ञा शिरसावंद्य आहे. (जातो.)

प्रवेश दुसरा.

[तारामती आणि भानुमती येतात.]

तारामती–ताई भानुमती, तुझ्याजवळ असें भलतें सलतें बोलणें झालें का? चर्येवरून, डोळ्यांवरून, तुला कांहीं दिसलें का? बोलणें झालें तें मनापासून का थट्टेनें? डोळे कसे लाल दिसले का तारवटलेले दिसले? मन कसें आनंदांत होतें का दुःखांत? सांग गे एकदांची, चर्येवरून तुला वाटलें तरी काय?

भानु०–पहिल्यानें ते ह्मणाले,तुझा आणि त्यांचा कांहीं संबंध नाहीं.

तारा०–ह्मणजे माझ्याशीं संबंध ठेवायाचा नाहीं? बरें तर मग, पहा कशी मी खोड मोडतें ती.

भानु०—मग शपथ वाहून ह्मणाले, या गावांत माझी कोणाची ओळख नाहीं.

तारा०—असें काय ? किती खोटसाळपणा हा ! याला ह्मणावें तरी काय ?

भानु०—मग मी तुझेसाठीं त्यांची फार विनवणी केली.

तारा०—आणि मग काय ह्मणणें झालें ?

भानु०—जें मी तुझ्यासाठीं मागितलें तेंच ते मला मागूं लागले.

तारा०—ह्मणजे ? नीट सांग बाई.

भानु०—वेडे, एवढें नाहीं कां मेले समजत ? अग, मीं ह्मटलें माझ्या ताराबतीवर प्रीति करा, तिच्यावर प्रेम असूं द्या; याचें कांहीं उत्तर न देतां ते मला ह्मणाले—तूं मजवर प्रीति कर, मजवर तुझें प्रेम असूं दे.

तारा०—याला ह्मणावें तरी काय ? कोणत्या गे प्रकारच्या शब्दांनीं तुला त्यांनीं मोहपाशांत पाडण्याचा प्रयत्न केला ?

भा०—बाई, एखाद्या संभावित मनुष्याला मागणी करायाची असली ह्मणजे तो जसा बोलतो का नाहीं, त्याप्रमाणें ते मजशीं बोलले: पहिल्यानें माझें स्वरूप आवडलें असें दर्शविलें, आणि मग बोलणें.

तारा०—तूं त्यांच्याशीं वाटतें चांगलें चांगलें बोलत होतीस ?

भा०—थांब, धीर धरग बाई, मला सगळें सांगूं दे.

तारा०—नाहीं मी धीर धरायाची ! माझ्या मनांत जरी बोलायाचें नसलें तरी माझी जीभ नाहीं राहावयाची आतां! असे दुष्ट, पापी, चांडाळ, निर्दय, कुचके, क्रूर मला आजपर्यंत माहीत नव्हते !

भा०—अग बाई, काय हें? मांडलें आहेस तरी काय? नवरा ना तो? अग, इतका जर नवरा तुझा वाईट आहे, तर तुला त्याची इतकी पर्वा कां?—आणि इतका हेवा तरी कशासाठीं? असला वाईट नवरा निघून गेला तर बरेंच झालें. त्याचें दुःख कशाला?

तारा०—अग, मीं असें ह्मटलें तरी ते माझ्या मनाला चांगले वाटतात. अग, काय करूं, माझ्या मनाला फार वाईट वाटतें,—दुसऱ्यांच्या डोळ्यांना ते इतके चांगले न दिसते तर बरें होतें. माझ्या तोंडांतून वाईट शब्द निघतात, तरी माझें मन त्यांचें बरें व्हावें ह्मणून देवाजवळ मागणें मागतें.

[धर्म्या शृंगारपुरकर येतो.]

धर्म्या शृं०—हां हेंच, इथेंच. चला पेटी-थैली-चला चला!

भा०—अरे, इतका तुला दम कशानें लागला?

धर्म्या शृं०—धांवत धांवत आलों ह्मणून.

तारा०—धर्म्या, तुझे यजमान कोठें आहेत? बरे आहेत ना?

धर्म्या शृं०—बरे? बरे कसचे? त्यांची दशा विचारूं नका. त्यांच्या मागें लागली आहे अक्काबाई. ते आतां ज्या ठिकाणीं आहेत, त्यापेक्षां नरकवास बरा.—यमयातनाही फार उत्तम! अरेरे! फार फजिती! एका दुष्ट लांडग्याच्या हातीं ते सांपडले आहेत. अहो, मी लांडगा काय ह्मणतों? लांडगा बरा. हा तर गल्लींत, कोंपऱ्यांत, बोळांत,—जेथें मनुष्य सांपडेल तेथें पकडतो.

तारा०—अरे धर्म्या, काय, आहे तरी काय?

धर्म्या शृं०—मला कांहीं ठाऊक नाहीं. त्यांना फिर्यादीवरून कैद केलें आहे, इतकें मात्र पाहिलें.

तारा०—काय, कैद केलें आहे? सांग सांग लवकर, फिर्याद कोणाची आहे?

धर्म्या शृं०—कोणाची फिर्याद हें मला ठाऊक नाहीं; परंतु त्यांला जमादारानें कैद केलें आहे एवढें मला माहीत आहे. बाई साहेब, त्यांना सोडवायाला त्यांच्या पेटींत जेवढी रकम आहे तेवढी द्या बरें लवकर.

तारा०—ताई, जा आण लवकर. (भानुमती जाते.) चमत्कार वाटतो, मला न कळतां त्यांना कर्ज व्हावें! अरे, फिर्याद कां खतावरून झाली आहे?

धर्म्या शृं०—खतावरून नाहीं, कंठ्यावरून झाली आहे. हा पहा वाजला.

तारा०—काय कंठा?

धर्म्या शृं०—कंठा नाहीं घंटा. यावेळेस मला जायाला पाहिजे होतें. त्यांना सोडलें तेव्हां दोन वाजले होते; आतां एक वाजला.

तारा०—तास मागें फिरले वाटतें? हें मीं नाहीं कधीं ऐकलें.

धर्म्या शृं०—हो. तासाची आणि जमादाराची गांठ पडली ह्मणजे भीतीनेंच तो मागें पळतो.

तारा०—ह्मणजे जणूं कांहीं त्याला कर्जच आहे वाटतें! काय मूर्खासारखा बोलतोसरे तूं?

धर्म्या शृं०—काळ हा मोठा दिवाळखोर आहे; आणि त्याच्या शक्तीपेक्षां त्याला कर्ज फार असतें. आणि तो चोरही आहे. कसा पहा पटदिशीं निघून जातो. असा तो कर्जबाजारी आणि चोर आहे. आणि मध्यें कां जमादार भेटला, तर मग एका दिवसांत तो एक तासभर जर मागें सरला तर त्यांत काय नवल आहे?

[भानुमती येते.]

तारा०—धर्म्या, ही घे थैली. जा पळत तिकडे, आणि लवकर घरीं घेऊन ये. चल ताई, माझे जिवाची अगदीं चलबिचल झाली आहे. काय सांगूं बाई, माझ्या जीवाची अशी दशा आहे ह्मणूनच मला सुख होतें, आणि त्यामुळेंच दुःख होतें. (जातात.)

प्रवेश तिसरा.

[हेमकांत शृंगारपुरकर येतो.]

हेम० शृं०—काय चमत्कार ! ज्याला ज्याला भेटावें तो जयगोपाळ किंवा नमस्कार करितो,—जशी कांहीं माझी त्याची चांगली ओळखच आहे ! आणि प्रत्येक मनुष्य मला नांवानें हाक मारतो ! कोणी मला पैसा देतात; कोणी घरीं बोलावितात; कोणी ह्मणतात, तुमचे आह्मांवर मोठे उपकार झाले; कोणी ह्मणतात, हें विकत घ्या. आतांच एका शिंप्यानें आपले घरीं बोलाविलें आणि ह्मणाला—"हें पहा तुमच्याकरितां मीं रेशमी कापड विकत घेतलें आहे." असें ह्मणून माझ्या अंगाचा बेत घेतला ! खचीत हें सर्व पुर मायेचें आहे, किंवा एथील सर्व लोक ज्यादूवाले असावेत.

[धर्म्या शृंगारपूरकर येतो.]

धर्म्या शृं०—धनीसाहेब, ही पहा होनांची थैली तुह्मीं मला आणायाला सांगितली होती ती. कां त्या काळाच्या हातून तुह्मी सुटलां वाटतें ?

हेम० शृं०—कोठली होनाची थैली ही ? आणि काळ कोण ?

धर्म्या शृं०—अहो स्वर्गांतला काळ नव्हे. तुरुंगावरचा

काळ,—त्याचें पोट लोकांच्या मूर्खपणावर व दुर्वर्तनावर चाललें आहे. तो तुह्मांला मघाशीं तुरुंगांत नव्हता का नेत?

हेम० शृं०—तुझे बोलणें मला तर कांहीं समजत नाहीं.

धर्म्या शृं०—नाहीं ? गोष्ट तर स्पष्ट आहे. तुह्मांला पकडून घेऊन तो तुरुंगाकडे चालला होता ना ? कोणी थकला असला तर तो त्याला विश्रांतीच्या ठिकाणीं नेतो, आणि घराचें भाडें मागत नाहीं. जुनीं वस्त्रें घेऊन नवीं देतो, आणि अंगावर कांहीं नसलें तरी सांखळ्या करून घालतो तो!

हेम० शृं०—कोण ? तुरुंगावरचा जमादार ?

धर्म्या शृं०—होय तोच. कोणी आपल्या करारापमाणें वागला नाहीं तर त्याचा आणि तसाच चोराचा समाचार घेतो, तो तोच.

हेम० शृं०—पुरे मूर्खा तुझी थट्टा. आज रात्रीं आपणाला एथून निघून गेलें पाहिजे. एखादें आज जाणारें गलबत आहे काय?

धर्म्या शृं०—महाराज, एक घटका झाली, तुह्मांला मी येऊन सांगितलें कीं, फतेमार आज रात्रीं निघणार आहे. त्याच वेळेस तुह्मांला जमादारानें पकडलें होतें, आणि तुह्मी तुरुंगाकडे चालला होतां. तुमची सुटका होण्याला तुह्मी मला होन आणायाला पाठविलें, ते हे मीं आणले आहेत.

हेम० शृं०—या वेड्याला वेड लागलें ! तसेंच मलाही लागलें आहे, आणि एथें आह्मी मायापाशांत सांपडून भटकतों आहों. ईश्वरा, यांतून आह्मांला लवकर सोडीव !

[एक वेश्या येते.]

वेश्या—हेमकांत महाराज, बरें झालें, ठीक झालें, आपली गांठ पडली. आपल्याला एकूण सोनार भेटला.

हाच का तो कंठा आपण मला आज देतों ह्मणून कबूल केला होता तो?

हेम० शृं०—चल निघ एथून सटवाई! तूं काय मला भुलवायाला आली आहेस?

धर्म्या शृं०—महाराज, ही का सटवाई आहे?

हेम० शृं०—अरे, ती हडळ आहे.

धर्म्या शृं०—ती हडळी आई आहे! नाहीं बहीण आहे. पहा बरें, जवळ येऊन तर पहा.

वेश्या—तुह्मी आणि तुमचा चाकर आज मोठ्या गमतींत आहां. थट्टेशिवाय तुह्मांला कांहीं सुचत नाहीं. गाणें ऐकायाला यायाचें होतेंना? मजबरोबर चलतां आतां? चला.

धर्म्या शृं०—महाराज, ठीक आहे, चला सटवाईबरोबर. आणखी कांहीं जेवाबिवायाचा बेत असला तर पोटबिट मोठें करा, बरें का? आह्मांला काय करावयाचें आहे ह्मणा!

हेम० शृं०—कां रे धर्म्या?

धर्म्या शृं०—अहो, सटवाईबरोबर जेवायाचें आहे, आणि कां ह्मणून काय विचारतां?

हेम० शृं०—हात् जखणी! जा एथून निघून. मला बोलावतेस काय? रांडे, तूं कोणी तरी डाकीण आहेस, आणि तुह्मी सगळीं एकसारखीं एथें भरलीं आहां!

वेश्या—तुह्मीं मघाशीं माझी आंगठी घेतली होती, ती द्या आपली माझी मला परत; नाहीं तर, तुह्मीं कंठा देतों ह्मणून कबूल केलें तो द्या. माझ्या हिऱ्याची किंमत फार आहे, बरें का? द्या लवकर ह्मणजे मी जातें निघून; तुह्मांला त्रास द्यायाला नाहीं रहात.

धर्म्या शृं०—कांहीं भूतें असतात तीं अंगांत येतात, कांहीं कोंबडीं मागतात, कांहीं अन्न मागतात. या भुताला सोन्याची लालूच दिसते. महाराज, देऊं नका या भुताच्या हातीं कंठा; दिलात तर आपल्याला तें जास्तीच भय दाखवील.

वेश्या—हें काय हो ? माझी आंगठी द्या, नाहींतर कंठा द्या ह्मणतेंना ? तुह्मी एवढे मोठे गृहस्थ मला फसविणार कीं काय ?

हेम० शृं०—चल निघ डंखिणी एथून. धर्म्या, चल आपण जाऊं.

धर्म्या शृं०—बाई साहेब, जातों बरें का ? आपले पति पिशाचराज यांना माझा नमस्कार सांगा.

[हेमकांत आणि धर्म्या शृंगारपुरकर जातात.]

वेश्या—या हेमकांताला वेड लागलें आहे, यांत संशय नाहीं. नाहीं तर तो इतका हलकटपणा कधीं करायाचा नाहीं. त्याच्यापाशीं चाळीस होन किंमतीची माझी आंगठी आहे, आणि त्याबद्दल त्यानें मला कंठा देण्याचें कबूल केलें आहे. आतां तो मला आंगठीही नाहीं ह्मणतो आणि कंठाही नाहीं ह्मणतो! मला खचीत वाटतें, तो वेडा झाला. एक तर, आतां हा वेडेपणा केला, आणि मघाशीं एक त्यानें मला वेडेपणाची गोष्ट सांगितली. ह्मणाला—बायकोनें दार लावून घेतलें आणि घरांत येऊं दिलें नाहीं. कदाचित् असेंही असेल कीं, हें याला वेड लागलें हें पाहून तिनें मुद्दाम दार लावून घेतलें असेल. आतां आपण त्याच्या घरीं जावें आणि त्याच्या बायकोला सांगावें, त्याला वेड लागून तो माझ्या घरांत शिरला आणि जुलमानें माझी आंगठी घेऊन पळून

गेला. ही युक्ति केलीच पाहिजे. कारण ४० होन ह्मणजे लहानसान रकम नाहीं. (जाते.)

प्रवेश चवथा.

[हेमकांत सारंगपुरकर, आणि जमादार येतात.]

हेम० सा०—तुह्मी मनांत भय नका बाळगूं. मी पळून नाहीं जायाचा. ज्या रकमेकरितां मला पकडलें आहे, ती रकम देईन, आणि मग तुह्मांला विचारून जाईन. आमच्या कुटुंबाची तब्बेत आज जरा तऱ्हेवाईक झाली आहे, आणि या सारंगपुरांत मला कैद केलें, हें एकाएकीं तिला खरें वाटणार नाहीं. पहा, याचा तिला मोठा चमत्कार वाटेल—हा पहा, धर्म्या आला (धर्म्या सारंगपुरकर चाबूक घेऊन येतो.) त्यानें द्रव्य आणलें असेल. कांरे, मीं ज्याकरितां तुला पाठविलें तें आणलेंस का ?

धर्म्या सा०—होय, हें पहा आणलें; सगळ्यांचा समाचार घेण्यासारखें आहे.

हेम० सा०—अरे पैसे कोठें आहेत ?

धर्म्या सा०—पैसे दिले चाबुकवाल्याला.

हेम०सा०—गाढवा, पांचशें होन चाबकाला पडले काय ?

धर्म्या सा०—पांचशें होन कुठले ? एका चाबकानें पांचशें वळ मात्र उठतील.

हेम०सा०—अरे, तर मीं तुला घरीं कशासाठीं पाठविलें?

धर्म्या सा०—मला चाबकासाठीं पाठविलें, आणि हा मी चाबूक घेऊन आलों आहें.

हेम० सा०—ये गाढवा इकडे, त्याचसाठीं तुझा चांगला समाचार घेतों. (त्याला चाबकानें मारतो.)

जमा०—अहो महाराज, शांत व्हा, शांत व्हा.

धर्म्या सा०—मीच आपला शांत होतों.

जमा०—अरे वेड्या, आतां आपलें तोंड आटोपशील तर बरें.

धर्म्या सा०—त्यांना आधीं आपले हात आटपायाला सांगा.

हेम० सा०—लुच्चा! मूर्खा! रांडलेका! गाढवा!

धर्म्या सा०—महाराज, खरोखरी गाढव असतों तर बरें होतें. मग तुमचे गुद्दे नसते लागले.

हेम० सा०—खरोखरीच तूं गाढव आहेस. तुला जोडेच पाहिजेत.

धर्म्या सा०—मी गाढव खराच. हे पहा माझे कान लांब आहेत. मीं जन्मापासून यांची इमानानें नोकरी केली; आणि माझें बक्षीस काय ह्मणाल तर मार, दुसरें कांहीं नाहीं. मला जेव्हां थंडी होते तेव्हां हे गुद्दे मारून मला गरम करितात; आणि जेव्हां मी गरम असतों, तेव्हां लाथाबुक्यांनीं नरम करितात. मला झोंप लागली ह्मणजे उठायासाठीं मार; घरांतून बाहेर जातांना मार; तसेंच घरीं आलों ह्मणजे पहिल्यानें सलामीचा मार. या लाथाबुक्यांचें ओझें माझ्या पाठीवर आणि खांद्यावर रगड भरलें आहे. मीं दुसऱ्याला उदार होऊन किती जरी दिलें, तरी यांतलें कांहीं कमी होत नाहीं; माझा सांठा आहे तो आहेच.

[तारामती, भानुमती, वेश्या, पंचाक्षरी व इतर लोक येतात.]

हेम० सा०—चल निघ येथून, ती पहा तुझी यजमानीण आली.

धर्म्या सा०—बाईसाहेब, संभाळा बरें का! चाबूक येईल.

हेम० सा०—गाढवा, अजून बोलतोस ? (त्याला मारतो.)

वेश्या—पहा आतां कसें ! तुमचा नवरा वेडा झाला आहे कीं नाहीं खरोखरी ?

तारा०—खरेंच, ह्या दांडगेपणाचा दुसरा काय अर्थ ! वैद्यबावा, तुह्मांला मंत्रांचें चांगलें ज्ञान आहे, एकदां शुद्धीवर आणा, तुह्मी जें मागाल तें मी देईन.

भानु०—ते पहा कसे डोळे लाल दिसतात, आणि वटारून पहातात.

वेश्या—आणि कसे थर थर कांपतात. खरोखरी वेड लागलें बाई.

वैद्य—(हेमकांतास) तुमचा हात इकडे करा बरें, मी नाडी पहातों.

हेम० सा०—हा माझा हात आधीं तुमची मुखश्री पहातो, घ्या. (त्याच्या तोंडांत मारतो.)

वैद्य—हे पिशाचा, या मनुष्याच्या शरीरांत तुझा संचार झाला आहे. पहा, मी मोठा पंचाक्षरी आहें. तूं आल्या वाटेनें निघून जा; नाहीं तर तुला मी आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें गाडून टाकतों. छूः छूः

हेम० सा०—गप्प बैस थेरड्या ! मूर्खा, गाढवा ! मला नाहीं भुताचा संचार झाला ! मी चांगला शुद्धीवर आहें !

तारा०—फुटलें माझें नशीब ! काय हो प्राणनाथ तुमची अवस्था झाली आहे ! माझें करंटीचें काय हो दैव हें ! परमेश्वरा, कायरे मी मागल्या जन्मीं पातक केलें ह्मणून यांनीं असें वेडें व्हावें ?

हेम० सा०—हा रांडे ! हेंच का तुझें गिऱ्हाईक घरीं जेवायाला आलें होतें तें ? मला बाहेर ठेवून याच काळ-

तोंड्याला जेवायाला घातलेंस? मला घरीं येऊं दिलें नाहींसना रांडे? आणि आतां एथें येऊन रडतेस?

तारा०—प्राणनाथ, ईश्वर साक्ष आहे, तुह्मीच किहो घरीं जेवलां! ही इतकी लोकांत फटफजीती आणि भररस्त्यांत गैरअब्रू होत आहे, त्यापेक्षां तुह्मी घरींच राहिलां असतां तर किती बरें चांगलें झालें असतें?

हेम० सा०—घरीं जेवलों? कां रे धर्म्या, आपण घरीं जेवलों?

धर्म्या० सा०—नाहीं महाराज, खरोखर तुह्मी घरीं जेवलां नाहीं.

हेम० सा०—दरवाजाला आंतून कडी घालून घेऊन, घरांत येऊं नका, असें नाहीं आह्मांला सांगितलें?

धर्म्या सा०—असेंच झालें, असेंच त्यांनीं सांगितलें खरें.

हेम० सा०—घरांतून गजीनें मला शिव्या दिल्या, मला भलतें भलतें लावून बोलली, माझी निर्भर्त्सना केली. नाहीं कायरे?

धर्म्या सा०—खरेंच तिनें असें केलें. त्या रांडेनें तुमची फार फजिती केली.

हेम० सा०—आणि मग मी रागानें नाहीं निघून गेलों?

धर्म्या सा०—खरोखरीच तुह्मांला राग आला आणि तुह्मी निघून गेलां. राग आला होता कीं नाहीं तें माझ्या पाठीला विचारावें. सगळा राग माझ्यावर निघाला. ह्मणतात नाहीं, वड्याचें तेल वांग्यावर.

तारा०—वैद्यबावा, ते जसें ह्मणतील त्याला होस हो ह्मणण्यानें कांहीं बरें होईल का?

वैद्य—त्या वेड्याला कांहीं शरमच नाहीं. त्यांची तब्बेत काय

आहे तें समजून तो आपला त्यांच्यासारखाच बोलतो आहे. ते जर ह्मणतील—सूर्य पश्चिमेकडे उगवतो, तर तोही आपला "होय महाराज" असें ह्मणेल.

हेम० सा०—मला कैद करण्याकरितां तूं त्या सोनारड्याला चिथावून दिलेंस, नाहीं ?

तारा०—अहो नाहीं हो ! काय सांगावें ! हा धर्म्या धांवत धांवत आला होता, त्याच्या बरोबर तुमची सुटका व्हावी ह्मणून मीं होनांची थैली देखील पाठविली.

धर्म्या सा०—माझ्या बरोबर थैली पाठविली ! नाहीं हो धनी साहेब, एक कवडीदेखील मला दिली नाहीं.

हेम० सा०—लबाडा, तूं होनांची थैली आणायाला घरीं नव्हतास का गेलास ?

तारा०—नुकती घटकाच झाली, तो मजकडे धांवत आला आणि मीं त्याला लागलीच थैली दिली.

भानु०—मी साक्ष आहे. माझ्यादेखत तारामतीनें थैली याच्याजवळ दिली.

धर्म्या सा०—ईश्वर साक्ष आहे, आणि चाबुकवाला साक्ष आहे. मला चाबूक आणायाला पाठविलें होतें, दुसरें मी कोठें गेलों नाहीं.

वैद्य—बाईसाहेब, यजमानाला व चाकराला दोघांनाही भूतसंचार झाला आहे. त्यांचीं तोंडें पहा कशीं फिकीं दिसतात व डोळे पहा कसे तारवटलेले आहेत. त्यांना बांधून अंधारकोठडींत कोंडून ठेविलें पाहिजे.

हेम० सा०—(तारामतीस) बोल आधीं, तूं आज मला घरांत कां येऊं दिलें नाहींस ? आणि (धर्म्यास) अरे धर्म्या, तूं थैली दिली नाहीं ह्मणून नाकबूल कांरे जातोस ?

तारा०—प्राणनाथ, अहो मीं असें नाहीं हो केलें! कसें बरें तुह्मांला मी घरांत येऊं नका ह्मणेन?

धर्म्या सा०—धनी साहेब, मला थैली नाहीं हो मिळाली. हें मात्र खरें, आज दार बंद करून आपणांला घरांत येऊं दिलें नाहीं.

तारा०—ठका, लबाडा, तूं दोन्ही गोष्टी खोट्या बोलतोस!

हेम० सा०—रांडे, लबाडे, तूं सगळें लबाड बोलतेस! तूं लुच्चे आणि सोदे लोकांशीं कट केला आहेस, आणि माझी फजिती मांडली आहेस. पण पहा, याच नखांनीं तुझे डोळे फोडून तुला आंधळें करून टाकतों. ह्याच डोळ्यांना माझी थट्टा, फजिती पहावीशी वाटते नव्हे?

तारा०—अहो वैद्यबावा, यांना बांधा अगोदर, मजजवळ येऊं देऊं नका. (पंचाक्षरी आणि त्याचे लोक हे हेमकांत व धर्म्या यांना बांधूं लागतात.)

वैद्य—आणखी अधिक लोक पाहिजेत. पिशाच मोठें जबरदस्त आहे.

भानु०—कायरे देवा! काय बिचाऱ्यांची दशा ही! किती फिकट दिसतात हे!

हेम० सा०—काय, मला तुह्मी ठार मारणार? जमादार, मी तुमच्या ताब्यांतला कैदी आहें, आणि हे मला सोडविताहेत. पहा बरें, तुह्मी यांना व्यवहाराविरुद्ध वागूं देऊं नका.

जमा०—अहो महाराज, सोडा त्यांना. ते माझ्या ताब्यांत आहेत. मी नाहीं त्यांना तुमच्या स्वाधीन करणार.

वैद्य—अरे, यालाही बांधा. हा देखील वेडा दिसतो.

तारा०—कां जमादारबावा, तुह्मांला यांत काहीं आनंद वाटतो काय? ते अगदीं वेडे झाले आहेत; आणि त्यांनीं

आपल्याला आणि दुसऱ्यांना दुखापत करावी हें तुह्मांला बरें वाटतें का?

जमा०—ते माझ्या ताब्यांत कैदी आहेत. त्यांला मी जर सोडलें तर त्यांचें कर्ज माझ्या डोक्यावर बसेल.

तारा०—मी आतां सगळें कर्ज देऊन टाकतें. चला मजबरोबर त्या सावकाराकडे. कसचें कर्ज आहे तें मला समजलें ह्मणजे मी देईन. वैद्यबावा, यांना संभाळून नीट घरीं घेऊन जा. काय आजचा दिवस हा? कोणाचें तोंड पाहिलें होतें काय जाणें!

हेम० सा०--काय दुष्ट रांड आहे पहा!

धर्म्या सा०—महाराज, तुमच्याकरितां मला बांधतात!

हेम० सा०—चल निघ लुच्या, माझ्याशीं नको बोलूं. काय ह्मणून तूं मला खवळवतोस?

ध० सा०—खवळून खवळून एकदां खरे तरी वेडे व्हा. उगीच फुकट कां बांधून घ्यायाचें? वेडे व्हा—ओरडा—ओरडा!!

भानु०—अरेरे! काय बिचाऱ्यांची दशा? काय बडबड करितात पहा! ईश्वरा, त्यांना लवकर बरें कर.

तारा०—हं, चला त्यांना घेऊन जा. ताई भानुमती, तूं चल मजबरोबर. (पंचाक्षरी, त्याचे लोक, हेमकांत आणि धर्म्या सारंगपुरकर हे जातात.) मला सांगा, कोणाच्या फिर्यादीवरून यांना कैद केलें आहे?

जमा०—एक जगजीवन ह्मणून सोनार आहे. तो तुमच्या आहे ओळखीचा?

तारा०—हो आहे. देणें किती आहे?

जमा०—दोनशें होन.

तारा०—कशाबद्दल कर्ज आहे?

जमा०—तुमच्या यजमानांनीं एक कंठा त्याच्यापासून घेतला आहे त्याचें हें कर्ज.

तारा०—त्यांनीं एक माझ्याकरितां कंठा करायाला सांगितला होता खरा, पण तो मिळाला नाहीं.

वेश्या—तुमचे यजमान जेव्हां माझ्या घरीं आले, तेव्हां त्यांची अगदीं रागीट मुद्रा होती. आतां त्यांच्या बोटांत मीं जी आंगठी पाहिली, ती तेव्हां ते घेऊन गेले. मग लागलेच मला भेटले, तेव्हां तो कंठा त्यांच्यापाशीं होता.

तारा०—असेल; पण मीं नाहीं कधीं पाहिला. चला त्या सोनाराकडे, मला ही सगळी हकीकत कळली पाहिजे.

[हेमकांत शृंगारपुरकर आणि धर्म्या शृंगारपुरकर हातांत तरवारी घेऊन येतात.]

भानु०—अग बाई! आतां काय करूं, ते पुनः सुटले!

तारा०—आणि नागव्या तरवारी घेऊन आले! चला, आणखी पुष्कळ लोक बोलाबून आणून त्यांना बांधा तरी!

[जमादार, तारामती, आणि भानुमती जातात.]

हेम० शृं०—हो हो, हीं भुतें तरवारीला भितात तर मग!

धर्म्या शृं०—तुह्मांला जी ह्मणाली कीं, मी तुमची बायको, ती पाहिलीतना कशी पळून गेली ती?

हेम० शृं०—चल आपण बिहाराकडे जाऊं आणि आपलें सगळें सामान आणूं. आपण येथून एकदां आलों तसे धड जिवानिशीं गलबतावर चढलों ह्मणजे मिळविली.

धर्म्या शृं०—महाराज, एक रात्र रहाना कां एथें? ते आपल्याला खचित कांहीं उपद्रव नाहींत करणार. पाहिलेंत ना एथले लोक आपल्याशीं कसे गोड बोलतात, आणि

होनांच्या थैल्या देतात ते ? मला वाटतें, हे लोक इतके सात्विक आणि गरीब आहेत कीं, एथेंच राहून या भुतांच्या मेळ्यांत मिसळावें. तेवढी ती काळी ढुस्स लोध मला नवरा ह्मणून पाठीस नसती लागली, तर एथल्यासारखें सुख नाहीं.

हेम० शृं०—मला कोणी सगळें गांव बक्षिस दिलें, तरी मी एथें आजच्या रात्रीं राहायाचा नाहीं. चल तर मग, आपण आपलें सामान गलबतावर नेऊं. (जातात.)

चवथा अंक समाप्त.

अंक पांचवा.

——000——

प्रवेश पहिला.

[व्यापारी आणि जगजीवन येतात.]

जग०—तुमचा खोळंबा माझ्यामुळें उगीच झाला. मला फार वाईट वाटतें. पण काय करूं, मी शपथ वाहून सांगतों कीं, मीं त्याला कंठा दिला; आणि तो नाहीं ह्मणतो हें अगदीं खोटें.

व्यापारी—एथें या शहरांतील लोकांत त्याची योग्यता काय समजतात ?

जग०—त्याची योग्यता मोठी आहे, आणि त्याचें वजनही लोकांमध्यें मोठें आहे. त्याची पत मोठी, आणि तो सर्वांस प्रिय आहे. या एवढ्या शहरांत त्याच्यापेक्षां अधिक योग्यतेचा मनुष्य नाहीं. माझ्या घरांत जेवढी जिनगी आहे, तेवढी सगळी त्याच्या एका शब्दानें मिळेल, एवढी त्याची प्रतिष्ठा आहे.

व्यापारी—हळू हळू ! मला वाटतें तोच इकडे येतो आहे.

[हेमकांत शृंगारपुरकर आणि धर्म्या शृंगारपुरकर येतात.]

जग०—हो तोच आहे ! आणि तो पहा कंठा त्याच्या गळ्यांत आहे ! आतां किहो त्यानें शपथ वाहिली कंठा नाहीं ह्मणून ! काय मूर्खपणा ! अहो, माझ्याजवळच असा बरें, मी त्याच्याशीं बोलतों. अहो हेमकांत महाराज, मला फार चमत्कार वाटतो, तुह्मी माझी इतकी फजिती करावी आणि मला इतका त्रास द्यावा. आणि त्यांत तुमचीही अब्रू गेली नाहीं असें नाहीं. मीं कंठा दिला नाहीं ह्मणून कि-

ती शपथा वाहिल्यात, आणि इतकें करून उघडपणानें कंठा गळ्यांत घालून हिंडतां! आरोप, फजिती व कैद हें इतकें सगळें होऊन या बिचाऱ्या गृहस्थाचा उगीच खोळंबा केलात. आपला हा कज्जा झाला नसता तर हा गृहस्थ गलबतांत बसून एव्हांना गेला देखील असता. हा कंठा मीं तुह्मांला दिला. अजून तुह्मी नाकबूल जातां?

हेम० शृं०—होय, तुह्मी मला कंठा दिला. मीं कधीं नाहीं ह्मटलें?

व्या०—हो हो, तुह्मी नाहीं ह्मणालां. आणि खोटी शपथ देखील वाहिलीत.

हेम० शृं०—मी नाहीं ह्मणालों, आणि शपथ वाहिली! कोणी ऐकलें?

व्या०—या कानांनीं ऐकलें-तूं फार लुच्चा दिसतोस. संभावित लोकांनीं तुला जोड्यापाशीं देखील उभें करूं नये.

हेम० शृं०—तूं मला असें वाईट बोलतोस! तूंच लुच्चा आहेस. तुझ्यामध्यें ताकद असली तर ये पुढें उभा रहा, तुला दाखवितों मी कसा आहें तो.

व्या०—हो हो, हा बघ मी उभा रहातों, आणि तुला एकदा नाहीं, पन्नासदा लुच्चा ह्मणतों.

(ते लढतात.)

[तारामती, भानुमती, वेश्या, आणि इतर लोक येतात]

तारा०—अहो थांबा थांबा, त्यांना इजा नका हो करूं! तुह्मांला देवाची शपथ आहे! त्यांना वेड लागलें आहे. कोणी तरी त्यांच्या जवळ जाऊन तेवढी तरवार घ्या त्यांच्या हातांतून. त्या धर्म्यालाही बांधा, आणि जा घेऊन आमच्या घरीं.

धर्म्या शृं०—धनी साहेब, बघतां काय? पळा—चला

या घरांत शिरा. हा कांहीं मठ आहे वाटतें. आंत चला, नाहीं तर प्राण जातो. (मठांत शिरतात.)

[गोसावीण येते.]

गो०—लोक हो, शांत व्हा. काय ह्मणून तुह्मी एथें जमलां आहां?

तारा०—माझ्या प्राणनाथांना वेड लागलें आहे, त्या बिचाऱ्यांना घरीं घेऊन जाण्याकरितां आह्मी आलों आहों. आह्मांला आंत येऊं द्या. ह्मणजे त्यांना घट्ट बांधून घरीं घेऊन जाऊं.

जग०—मला वाटलेंच, तो शुद्धीवर नाहीं ह्मणून.

व्या०—अरेरे! मी उगीच त्याच्याशीं लढूं लागलों! मला तो वेडा आहे हें नव्हतें ठाऊक.

गो०—त्याला वेड लागून किती दिवस झाले?

तारा०—या आठ दिवसांत तोंड दुर्मुखलेलें, नेहेमीं दुःखी, कष्टी, तिरसट असे दिसूं लागले, आणि पूर्वींची चर्या अगदीं पालटली. पण इतका संताप आणि अशी वेड्यासारखी दशा ही आजच झाली.

गो०—समुद्रांत कांहीं गलबत बुडून त्यांची संपत्ति गेली आहे काय? किंवा कोणी अगदीं जिवलग मित्र मरण पावला आहे? किंवा त्यांचें मन एखाद्या परस्त्रीवर तर नाहीं ना बसलें? तरूण लोक जे डोळ्यांचें सुख घेऊं ह्मणतात त्यांच्यामध्यें हें पातक फार आहे. यांतलें कोणतें बरें दुःख त्यांला झालें आहे?

तारा०—कोणतेंही दुःख नाहीं. शेवटीं आपण ह्मणालां तें असलें तर कोण जाणे. कदाचित् एखाद्या परस्त्रीच्या मोहपाशांत सांपडले असले तर मला ठाऊक नाहीं.

गो०—असें असलें तर तूं त्यांना रागें भरायाचें होतेंस.

तारा०—अहो, मी तर रागें भरलें.

गो०—पण तुझें बोलणें खरमरीत नसेल.

तारा०—बायकांनीं खरमरीत बोलावें, त्यांत कांहीं मीं कमी नाहीं केलें.

गो०—पण तूं त्यांना एकांतीं बोलली असशील.

तारा०—नाहीं, लोकांच्या देखत देखील बोलायाला मीं सोडलें नाहीं.

गो०—पण आपली उगीच थोडें थोडें मधून मधून बोलली असशील.

तारा०—नाहीं हो, अगदीं एकसारखी बोलत होतें. आमचें दुसरें कांहीं भाषणच व्हायाचें नाहीं. बिछान्यावर निजले असले ह्मणजे तेंच बोलावें. जेवायाच्या वेळेस तेंच, एकांतांत असलों ह्मणजे बोलायाचें कायतें तें. मंडळींत देखील मीं ती गोष्ट काढावी. नेहमीं ह्मणावें, हें तुमचें करणें नीच आहे आणि वाईट आहे.

गो०—याच कारणानें तर मग त्याला वेड लागलें बरें. एकदां बायकोच्या अंगांत मत्सराचें वारें शिरलें ह्मणजे मग विचारूं नका. तिच्या पेक्षां पिसाळलेलें कुत्रें बरें, त्याचें विष इतकें नाहीं बाधत. एकून तुझ्या बडबडण्यानें आणि शिव्यांनीं त्याला झोंप देखील नीट येत नव्हती. एवढ्याचमुळें त्याच्या डोक्यांत वेड शिरलें. तूं ह्मणतेस, जेवायाच्या वेळेस देखील त्यांना तूं बोलत होतीस. ह्मणजे तुझ्या शिव्या आपल्या जसें कांहीं तोंडीं लावणेंच ! जेवायाच्या वेळेस मनुष्याचें मन स्वस्थ नसलें तर त्याला कांहीं अन्न पचत नाहीं; आणि त्याच्यापासून मग ज्वर उत्पन्न होतो.

वास्तवीक ज्वर ह्मणजे काय आहे—ती एक वेडेपणाची लहरच आहे. आपण पहात नाहीं, मनुष्यें कशीं तापांत बडबडतात तीं? तूं ह्मणतेस, त्यांच्या खेळायाच्या आणि करमणुकेच्या वेळेस देखील तूं त्यांना टोंचून बोलत होतीस. करमणूक बंद झाली ह्मणजे मग दुसरें काय होणार?—सुस्ती आणि मनाला खेद. जिवाला नेहमीं असमाधान, जिवाचा कंटाळा आणि त्यापासून मग नानाप्रकारचे रोग उत्पन्न व्हायाचे; आणि पुढें जिवाची भीति. जेवायाच्या वेळेस, करमणुकेच्या वेळेस, आणि झोंपेच्या वेळेस त्रास झाला, तर मनुष्यालाच काय, पण एकाद्या जनावराला देखील वेड लागेल. यावरून एवढें झालें कीं, तुझ्या मत्सरानें नवऱ्याला वेड लागलें.

भानु०—ती कधीं त्यांना असें खरमरीत बोलली नाहीं. एकाद्या वेळेस कुठें बोलली तर सौम्यपणानें आणि गरीबीनें. आणि तें तरी केव्हां? जेव्हां नवरा फारच दांडगेपणा करून वेड्यासारखें करी तेव्हां. ताई, तूं कां त्यांचें बोलणें अगदीं मिमूटपणें ऐकून स्वस्थ बसलीस?

तारा०—अग करूं काय, माझ्याच तोंडानें मेली त्यांनीं माझी फजिती केली. लोकहो, तुह्मी चला आंत, आणि धरा त्यांना.

गो०—मी आपल्या घरांत कोणाला नाहीं येऊं द्यायची!

तारा०—तुह्मी आपल्या चाकरांना सांगा तर मग त्यांना बाहेर आणायाला.

गो०—तेंही नाहीं व्हायाचें. हा मठ आहे, आणि एथें आपण सुरक्षित राहूं असें समजून तो आंत शिरला आहे.

आधीं त्याचें वेड घालवून टाकीन; आणि जर हातच टेकावे लागले तर मग पाहीन.

तारा०—मी आपल्या प्राणनाथांजवळ राहीन, त्यांची सेवा करीन, आणि त्यांना बरें करीन. हें माझें काम आहे. मी हें दुसऱ्याला कधीं नाहीं करूं द्यायाची. या कामाला मला दुसरें कोणी नको. याकरितां मी त्यांना घरीं घेऊन जातें.

गो०—तूं इतकी उतावळी होऊं नको. जेवढे उपाय ठाऊक आहेत ते सर्व केल्याशिवाय मी त्याला एथून जाऊं द्यायाची नाहीं. त्याला चूर्ण देईन, मात्रा देईन, मंत्र घालीन, देवाची आराधना करीन. अशा रीतीनें त्याला शुद्धीवर आणण्याकरितां हरप्रयत्न करीन. असलें परोपकाराचें काम करावें हा आह्मां लोकांचा धर्म आहे; आणि असेंच करीन ह्मणून मीं शपथ घेतली आहे. तर तूं एथून निघून जा, आणि त्याला राहूं दे एथें.

तारा०—त्यांना सोडून मी एथून कधीं जायाची नाहीं. नवरा आणि बायको यांच्यामध्यें तुटातूट करावी हें तुमच्या सारख्या परोपकारी मनुष्यांस शोभत नाहीं.

गो०—जास्ती बोलायाचें काम नाहीं. तुझ्या स्वाधीन मी त्याला नाहीं करणार. (निघून जाते.)

भानु०—हा मोठा जुलूम झाला बाई ! आतां राजाकडे फिर्याद केली पाहिजे.

तारा०—चला जाऊं. मी राजाच्या पायापाशीं साष्टांग नमस्कार घालीन आणि रडेन; त्यांची प्रार्थना करीन आणि त्यांना एथें घेऊन येईन. नाहीं आले तर मी तशीच पडून राहीन उठायचीच नाहीं. महाराजांची स्वारी आली ह्मणजे ही गोसावीण आपोआप प्राणनाथाला माझ्या स्वाधीन करील.

व्या०—आतां पांच वाजायाची वेळ झाली आहे. मला वाटतें, महाराज आतां इकडेच, मठाच्या पाठीमागें तुरुंग आहे त्याच्याजवळ वध करण्याची जागा आहे, तेथें येतील.

जग०—तेथें कशाकरितां ?

व्या०—एक शृंगारपुरचा वृद्ध व्यापारी दुर्दैवानें या बंदरीं आला आहे; आणि या शहरच्या लोकांविषयीं तर एथले नियम कसे कडक आहेत हें तुह्मांला माहीत आहेच. त्याचा प्रसिद्धपणें वध करायाचा आहे, तो पहायाला स्वारी आतां येईल.

जग०—अरे, ते पहा आलेच. चला आपण वध करायाच्या ठिकाणीं पहायाला जाऊं.

भानु०—(तारामतीस) स्वारी मठाच्या पलीकडे जाण्याच्या अगोदरच तूं त्यांना नमस्कार घाल.

[राजाजी स्वारी, धनपाल (बोडका), चांडाल आणि दुसरे राजसेवक येतात.]

राजा—आणखी एकदां मोठ्यानें दौंडी द्या. इतकी रकम द्यायाला अजून जरी कोणी एकादा मित्र उभा राहील तर त्याला नाहीं मारायाचें, इतकी आह्मी अजून दया करूं.

तारा०—दयानिधे महाराज, माझी या एथल्या गोंसाविणीवर फिर्याद आहे.

राजा—काय गोंसावीण बाईवर ! ती गोंसावीण मोठी पोक्त आणि पवित्र आहे. तिच्या हातून कधीं अपराध नाहीं व्हायाचा.

तारा०—महाराज, या दासीची प्रार्थना आहे ती ऐकून घ्यावी. महाराज, आपल्या आज्ञेनें माझ्या पित्यानें हेमकांताशीं माझें लग्न लाविलें, आणि माझें सर्व स्त्रीधन त्याच्या

स्वाधीन केलें. आज त्या माझ्या प्राणनाथांना एकदम मोठें चमत्कारिक तऱ्हेनें वेड लागलें. इतकें झालें कीं, जिवावर उदार होऊन ते रस्त्यांतून धावूं लागले. आणि काय चमत्कार सांगावा, घरचा सेवक देखील त्यांच्या सारखा वेडा झाला आणि त्यांच्या बरोबर धावूं लागला! हे वेडे होऊन शहरांतील लोकांना त्रास देऊं लागले. लोकांच्या घरांत घुसावें, कोणाच्या अंगठ्या घ्याव्या, कोणाचा कंठा घ्यावा, मोतें घ्यावीं, लहर लागेल तें घेऊन जावें,—असा प्रकार झाला. मीं एकदां त्यांना बांधलें आणि घरीं पाठविलें. आणि जिथें जिथें कांहीं वेडेपण केलें होतें तिथें तिथें आपलें तें सगळें सांवरूनसवरून यथास्थित करावें ह्मणून मी फिरत होतें. इतक्यांत काय चमत्कार झाला कीं, कोण लोक त्यांना सहाय झाले कोण जाणें, ते ज्यांच्या ताब्यांत होते त्यांच्या हातांतून सुटले; आणि ते आणि त्यांचा सेवक—दोघेही वेडे—नागव्या तरवारी हातांत घेऊन, मोठे संतापलेले असे आमच्या जवळ आले. नागव्या तरवारी घेऊन आमच्या अंगावर धांवत येताहेत असें आह्मी जेव्हां पाहिलें, तेव्हां आह्मी पळून गेलों, आणि पुष्कळ लोक घेऊन पुन: त्यांना बांधायाला आलों. मग ते या मठांत पळून गेले, आणि आह्मी त्यांच्या मागोमाग गेलों. आणि ही गोसावीण आह्मांला आंत जाऊं देत नाहीं, आणि त्यांना घरीं घेऊन जाऊं देत नाहीं. बरें, आपल्या सेवकाबरोबर त्यांना बाहेर पाठवा ह्मणजे आह्मी घेऊन जाऊं, असें ह्मटलें, तर तसेंही करीत नाहीं. दयानिधे, कृपानिधे, महाराज, आज्ञा व्हावी त्यांना बाहेर आणविण्याची, ह्मणजे आह्मी घरीं घेऊन जाऊं.

राजा-कांहीं चिंता नाहीं, स्वस्थ ऐस. पुष्कळ दिवसांपूर्वी शत्रूशीं लढाया झाल्या, तेव्हां तुझ्या नवऱ्यानें आमची सेवा मनापासून आणि जिवावर उदार होऊन केली. पुढें तुझें लग्न झालें, तेव्हां आह्मी तुझ्या बापाला वचन दिलें कीं, त्याचें आह्मी कल्याण करूं. जा रे कोणी तरी मठाचे दारापाशीं हाका मारा, आणि त्या गोंसावणिबाईला एथें घेऊन या. याचा निर्णय केल्याशिवाय एथून नाहीं हालायाचें.

[एक सेवक धांवत येतो.]

सेवक-अहो बाईसाहेब, धांवा ! पळा ! नाहीं तर भलतेंच होईल ! धनीसाहेब आणि धर्म्या दोघेजण सुटले ! त्यांनीं चाकरमाणसांला मारलें, आणि पंचाक्षरीबावांना बांधून टाकलें ! त्या बावांची दाढी त्यांनीं कोलीत लावून पेटवून दिली; आणि जेव्हां चांगली पेटली, तेव्हां विझविण्याकरितां मोऱ्यांतलें घाणेरडें पाणी तोंडावर फेंकलें ! धनीसाहेब त्याला ह्मणतात, शांत हो, धीर धर; आणि धर्म्यानें कात्री घेऊन त्याचे सगळे केंस कातरायाचें काम चालविलें आहे ! आणि तुह्मी जर आतां कोणी पाठवाल तर बरें, नाहीं तर पंचाक्षरीबावांचे पंचप्राण निघून जातील !

तारा०-मूर्खा, गप्प रहा ! तुझे यजमान आणि धर्म्या या मठांत आहेत. खोटें कशासाठीं बोलतोस ?

चाकर-माझ्या गळ्याची शपथ, मीं सांगितलें हें सर्व खरें आहे. आतां मीं हें पाहिलें आणि तसाच धांवत धांवत तुमच्याकडे सांगायाला आलों. ते तुमचें नांव घेऊन ओरडतात आणि प्रतिज्ञेनें सांगतात कीं, तुह्मी एकदां हातीं लागलां ह्मणजे तुमचें तोंड जाळून तुह्मांला कुरूप

करायाचें. ऐका ऐका! हा त्यांचा आवाज आहे! (आंत ओरड होते.) बाईसाहेब, पळा! धांवा!

राजा—इकडे ये, माझ्याजवळ उभी रहा; भिऊं नको. सेवकहो, तरवारी घेऊन तयार रहा.

तारा०—अरेरे! ते माझेच प्राणनाथ आहेत! पहा काय चमत्कार आहे! ते गुप्तरूपानें गेले वाटतें. आतां इतक्यांत कीं हो आमच्या सर्वांच्या देखत ते या मठांत गेले, आणि आतां इकडे दृष्टीस पडतात! हें झालें तरी कसें? एथें नाहीं मनुष्याची अक्कल चालत.

[हेमकांत आणि धर्म्या सारंगपुरकर येतात.]

हेम०सा०—महाराज, दयानिधे महाराज, न्याय करा! मीं जी फार दिवसांपूर्वी आपली सेवा इमानानें केली, लढाईमध्यें महाराजांकरितां आपला जीव धोक्यांत घातला, त्याचें स्मरण करा! महाराजांचा प्राण वांचवीत असतां ज्या मला जखमा झाल्या आहेत त्यांकडे पहा! त्या वेळेस जें माझें रक्त आटलें, तें स्मरून तरी माझा न्याय करा!

धनपाल—(मनाशीं) हा तर माझा मुलगा हेमकांत, आणि धर्म्या! हें खरें, का मरणाच्या भीतीनें मला वेड लागून भलतें भलतें दिसूं लागलें? ह्मणावें तरी काय?

हेम० सा०—महाराज, जी स्त्री आपणाजवळ उभी आहे, तिजवर माझी फिर्याद आहे. महाराजांनीं तिचें मजशीं लग्न लावून दिलें, आणि तिनें माझी बेअब्रू करून माझ्या नांवाला कलंक लावला. माझी जी पराकाष्ठेची अप्रतिष्ठा झाली, माझ्यावर जें आज तिणें संकट आणलें, त्याची कल्पना देखील मनांत यावयाची नाहीं.

राजा—काय आहे तें नीट सांगा, ह्मणजे मी बरोबर न्याय करीन.

हेम० सारं०—महाराज, आज आह्मी जेवायाला घरीं गेलों, तेव्हां तिनें दार लावून घेतलें आणि आह्मांला आंत येऊं दिलें नाहीं; आणि आपण आंत बरोबर सोदे लोक घेऊन खुशाल जेवली.

राजा—हा मोठा गुन्हा आहे. हे स्त्रिये, हा असा अपराध केलास का तूं?

तारा०—महाराज, नाहीं हो नाहीं. मी, प्राणनाथ, आणि भानुमती एके ठिकाणीं जेवलों. हें जर खोटें असेल तर माझी जीभ तुटून पडेल.

भानु०—महाराज, ही अगदीं खरें बोलते; खोटें असेल तर माझ्या जिभेला किडे पडतील.

जग०—काय या बायका आपल्या बेधडक खोट्या शपथा वाहतात! काय दुष्ट आहेत! या गोष्टीमध्यें तो वेडा जें ह्मणतो तेंच महाराज खरें आहे.

हेम० सारं०—महाराज, मी जें या चरणापाशीं बोलतों, तें विचार करून खरें बोलतों, व मी पुरावाही करीन. मी मद्यपान करून धुंद झालों नाहीं, मला कांहीं वेड लागलें नाहीं, आणि संतापानें भ्रमिष्ट झालों, असेंही नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं, माझा हा जो आज छळ झाला आहे, त्यानें एकादें मनुष्य खरोखरीच वेडें होईल. या स्त्रीनें दार बंद करून मला घरांत जेवायाला येऊं दिलें नाहीं. तो सोनारडा तिच्याच दुष्ट मंडळींत मिसळला नसता, तर त्यानें देखील या गोष्टीची साक्ष दिली असती, कारण तो त्या वेळेस आमच्या बरोबर होता. तो मला ह्मणाला, मी

बुह्मांला जोगेश्वरीच्या बोळांत कंठा आणून देतों, आणि असें ह्मणून तो गेला. जगजीवन नेमल्या वेळीं आला नाहीं, असें पाहून मी त्याच्या शोधास गेलों. रस्त्यांत त्याची माझी गांठ पडली, तेव्हां तो गृहस्थ त्याच्या बरोबर होता; तेथेंच हा सोनारडा शपथ वाहून खोटें बोलूं लागला, आणि ह्मणाला कीं, मीं त्याच्यापासून कंठा घेतला. महाराज, ईश्वर साक्ष आहे, मीं कंठा अजून कसला तो पाहिला देखील नाहीं. त्याच्याकरितां जमादाराकडून मला यानें कैद करविलें. मी मुकाट्यानें कबूल झालों, आणि या धर्म्याला कांहीं होन आणायाला घरीं पाठविलें. तो तसाच रिकाम्या हातांनीं परत आला. मग त्या जमादाराची प्रार्थना करून होनांसाठीं घरीं चाललों, तों आह्मांला वाटेंत माझी बायको, तिची बहीण, आणि त्यांचे कांहीं साथी दुसरे लुच्चे लोक भेटले. त्यांच्या बरोबर एक वैद्य होता. त्या ढोंगी, भिकारी, नकट्या, नीच, लुच्चा, हलकट, मूर्ख, थोतांड करणाऱ्या पाजी मनुष्यानें पंचाक्षऱ्याचा आव घातला, आणि माझी नाडी व माझे डोळे पाहून, एक तपकिरीची चिमूट ओढून, तो शिंकत शिंकत ह्मणाला, मला भुताची बाधा झाली आहे, आणि पिशाच माझ्या अंगांत शिरलें आहे. मग ते सगळे अगदीं मजवर तुटून पडले. मला त्यांनीं बांधलें, आणि तेथून उचलून घेऊन गेले. घरांत, अगदीं घाणेरड्या तळघरांत मला ठेविलें. तेथें अगदीं अंधार,—डोळ्यांत बोट घातलें तरी दिसायाचें नाहीं. त्या ठिकाणीं मला आणि धर्म्याला एका दोरानें बांधून ठेविलें. आह्मी शेवटीं दांतांनीं दोर तोडून आपली सुटका करून घेतली, आणि तसेच धांवत

धांवत महाराजांच्या चरणांपाशीं आलों आहों. आत एवढीच प्रार्थना आहे कीं, हा जो माझा छळ झाला, अपमान झाला, आणि हाल झाले, याबद्दल महाराजांनीं न्याय करावा.

जग०—महाराज, एवढें मात्र खरें आहे कीं, तारामतीनें दार लावून घेऊन यांना घरांत जेवायाला येऊं दिलें नाहीं. याला मीं साक्ष आहे.

राजा—पण त्याला तूं कंठा दिलास कीं नाहीं?

जग०—होय महाराज. आणि तो या मठांत शिरला, तेव्हां या लोकांनीं त्याच्या गळ्यांत तो कंठा पाहिला.

व्यापारी—(हेमकांतास) आणखी मी शपथ वाहून सांगतों कीं, तूं कंठा घेतल्याचें कबूल केलेंस हें या कानांनीं ऐकलें; आणि पहिल्यानें मात्र मोतीचौकांत शपथ वाहून ह्मणालास, कंठा घेतला नाहीं ह्मणून; मग कबूल केल्यावर, मी तुजशीं तरवारीनें लढूं लागलों, आणि मग तूं या मठांत शिरलास. त्यांतून मात्र, मला वाटतें, तूं कांहीं भूतचेष्टेनें किंवा मंत्रानें बाहेर निघालास.

हेम० सा०—मी या मठांत कधीं गेलों नाहीं, तूं माझ्यावर कधीं तरवार उपसली नाहींस, आणि मी अजून कंठा पाहिला देखील नाहीं. हें ईश्वराला स्मरून मी प्रतिज्ञेवर सांगतों. तुह्मी हा जो मजवर आरोप आणला आहे हा सर्व खोटा आहे.

राजा—काय चमत्कारिक गोंधळाचा खटला आहे हा! मला वाटतें, तुह्मी सगळे सुरापान करून आलां आहांत हा हेमकांत या मठांत आतांच शिरला हें जर खरें आहे, तर तो तेथेंच असता. त्याला जर खरोखरीच वेड लागलें

असतें, तर त्याला आपल्या तर्फे इतकें संथपणानें भाषण करतां आलें नसतें. (तारामतीस) तूं ह्मणतेस तो घरीं जेवला; सोनार ह्मणतो, नाहीं जेवला; कायरे धर्म्या, तूं काय ह्मणतोस?

धर्म्या सा०— आमचे यजमान केदारेश्वराजवळ जेवले.

वेश्या—खरेंच ते तिकडे गेले होते. मीं पाहिलें. आणि तेथूनच माझ्या घरीं येऊन माझ्या बोटांतून ती आंगठी हिसकावून घेतली.

हेम० सा०— महाराज, हें खरें, इच्यापासून मला ही आंगठी मिळाली.

राजा—(वेश्येस) तूं याला या मठांत घुसतांना पाहिलेंस?

वेश्या— होय महाराज, आतांच पाहिलें.

राजा— कायहो हें, खरोखरीच चमत्कार आहे! जा त्या गोसाविणीला इकडे बोलवा. तुह्मी सगळेजण भांग पिऊन आलां आहांत, किंवा तुह्मांला अगदीं वेड लागलें आहे! (एक हुजऱ्या जातो.)

धनपाल— महाराज, मला एक शब्द बोलण्याची परवानगी द्यावी. कदाचित् हा जो गृहस्थ दिसत आहे, हा माझे प्राण वांचविण्याला आणि माझी सुटका होण्याला जितकी रकम पाहिजे आहे, तितकी देईल.

राजा— शृंगारपुरकर, तुला काय बोलायाचें असेल तें बोल, तुला परवानगी आहे.

धनपाल— तुझें नांव हेमकांत नव्हे कारे? आणि तो तुझा बंदा चाकर धर्म्या नव्हे काय?

धर्म्या सा०— एक घटकेपूर्वीं मी त्यांचा बांधला नौकर होतों, आणि ते माझे खरे धनी होते. परंतु त्यांनीं जेव्हां तो दोर तोडला, तेव्हां ते झाले एकीकडे आणि मी

झालों एकीकडे. आतां मी त्यांचा सुटला चाकर आणि ते माझे नांवाचे मात्र धनी.

धनपाल— तुह्मी दोघेही मला ओळखतां यांत कांहीं संशय नाहीं; मला कसे विसरलां?

धर्म्या सा०— तुमच्यावरून आह्मी आपल्याला मात्र ओळखतों.

धनपाल— ह्मणजे काय?

धर्म्या सा०— ह्मणजे तुमच्या मुसक्या बांधल्या आहेत त्या पाहिल्या, ह्मणजे आमच्या अशाच मुसक्या बांधल्या होत्या, अशी आह्मांस आठवण होते. तुमची त्या पंचाक्षऱ्यानें माहींना नाडी पाहिली?

धनपाल— असें टवकारून कां मजकडे पहातां? तुमची माझी ओळख पक्की आहे.

हेम० सा०— तुह्मांला याच्या पूर्वीं मीं कधीं जन्मांत नाहीं पाहिलें.

धनपाल— खरेंच, तुमची माझी शेवटली भेट झाली, तेव्हांपासून दुःखानें आणि काळजीनें माझी चर्या अगदीं पालटली आहे. वयही फार झालें व सगळें दुःखांत गेलें, यामुळें तोंडावर कांहीं विलक्षण फेर झाला. तेव्हां ओळख कशी पटेल? परंतु सांगा बरें, माझा शब्द तुह्मांला ओळखतो कीं नाहीं?

हेम० सा०— तोही नाहीं ओळखत.

धनपाल— आणि धर्म्या तुला रे?

धर्म्या सा०— मलाही नाहीं ओळखत बाबा.

धनपाल— छेः, असें नको बोलूं. खचित तूं माझा शब्द ओळखलास.

धर्म्या सा०—मी ह्मणतोंना पण नाहीं ह्मणून? तुमचा आपला आग्रहच असला तर होय ह्मणतों; पण मजपाशीं पैसे नाहींत हो तुह्मांला सोडवायाला.

धनपाल— माझा शब्द देखील ओळखत नाहीं अं! काय चमत्कार आहे! सात वर्षांमध्यें हाल भोगले व कष्ट सोसले त्यामुळें, आणि दुःखानें, माझा स्वर इतका पालटला कीं, माझा एकुलता एक मुलगा देखिल माझी वाणी ओळखत नाहीं! हर हर! माझी इतकी दशा झाली, आणि माझे केंस पांढरे झाले, तरी अजून माझे कान, डोळे, कायम आहेत, आणि माझी स्मृति नाहींशी झाली आहे असेंही नाहीं. आणि मला वेड लागलें असेंही नाहीं. मी खात्रीनें सांगतों कीं, तूं माझा पुत्र हेमकांत आहेस.

हेम० सा०— मी आपला बाप जन्मांत पाहिला नाहीं.

धनपाल— अरे वेड्या, नुकतीं सात वर्षें कीं रे झालीं, तूं मजपासून निघून गेलास! हं, आतां समजलें. माझी ही अशी दशा झाली तेव्हां मला बाप ह्मणायाला तुला शरम वाटते. तुला वाटतें, मी तुला बाप शोभत नाहीं.

हेम० सा०— हे महाराज, आणि ज्या लोकांची माझी ओळख आहे ते सर्व सांगतील कीं, हें अगदीं खोटें. मी जन्मांत कधीं शृंगारपुरास गेलों नाहीं.

राजा— अरे शृंगारपुरकर, मी सांगतों तुला, हा हेमकांत वीस वर्षें माझ्या आश्रयास आहे. आणि इतक्या वेळांत तो शृंगारपुरास कधीं गेला नाहीं. या दुःखानें तुला ह्मातारपणीं चळ लागला, दुसरें कांहीं नाहीं.
[गोंसावीण, हेमकांत आणि धर्म्या शृंगारपुरकर येतात.]

गोसावीण– राजाधिराज महाराज, पहा या मनुष्यावर किती जुलूम झाला आहे!

धर्म्या शूं०–धनीसाहेब, हीं सगळीं भुतें एथेंच आहेत. ही वेताळ महाराजांची स्वारी वाटतें.

(सर्व त्याला पहायाला येतात.)

तारा०– अग भानुमती, कायग, मला बाई आतां दोन नवरे दिसतात! मी स्वप्नांत तर नाहींना?

राजा– यांतील एकजण दुसऱ्याची केवळ प्रतिमा आहे. आणि तसेच हे चाकर. मला वाटतें, यांतल्या एकानें कांहीं जादू करून दुसऱ्याचें हुबेहूब रूप घेतलें आहे. यांत खरा मनुष्य कोणता आणि पिशाच कोणतें? पाहूं कोण ओळखून काढतो तें.

धर्म्या सा०–महाराज, मी धर्म्या; त्याला द्या हांकून.

धर्म्या शूं०–महाराज, मी धर्म्या; आणि हा एथल्या भूतमेळ्यांतला कोणीतरी एक आहे.

हेम० शूं०–तुह्मी धनपाल नव्हे काहो? का कोणी पिशाचानें त्यांचें रूप धारण केलें?

धर्म्या शूं०–अहो, माझे मोठे धनी साहेब! यांच्या मुसक्या कोणी बांधल्या?

गोसावीण–कोणीही बांधल्या असोत, मी त्यांना मुक्त करतें. ते सुटले ह्मणजे माझे पतिच मला पुनः मिळाले. वाहवा! काय दिवस हा! अहो धनपाल महाराज, बोला! अहो, ज्यांना इंदुमती ह्मणून एक बायको होती, आणि तिला दोन उत्तम मुलगे आवळे जावळे झाले, ते तुह्मीच का? तेच तुह्मी धनपाल असाल तर या इंदुमतीशीं बोला.

धनपाल– जर हें सगळें स्वप्न नसेल, तर तूं इंदुमती

आहेस यांत संशय नाहीं. खरोखरीच जर तूं इंदुमती आहे-स तर सांग सांग लवकर, तुझ्या बरोबर डोलकाठीवर बांधलेला मुलगा वाहत गेला तो कोठें आहे?

गों०—तो, मी, आणि दुसऱ्या जुळापैकीं धर्म्या या सगळ्यांना चौल एथील लोकांनीं उचलून घेतलें. परंतु पुढें कांहीं वेळानें वसई एथील रानटी कोळी, माझा मुलगा आणि धर्म्या यांस त्यांजपासून बलात्कारानें घेऊन गेले; आणि मी चौल एथील लोकांपाशीं राहिलें. त्यांचें पुढें काय झालें तें मला अझूनपर्यंत ठाऊक नव्हतें. मी मात्र अशी गोसावीण होऊन ईश्वराची सेवा करीत राहिलें.

राजा—हं समजलें! सकाळीं धनपालानें जी गोष्ट सांगितली ती आतां जुळते. हे दोघे अगदीं सारखे दिसतात ते हेमकांत; आणि जे हे दुसरे एकासारखे एक आहेत ते धर्म्ये. इनेंही धनपालाप्रमाणेंच समुद्रांत तारूं बुडाल्याची गोष्ट सांगितली. तेव्हां ही या दोन हेमकांतांची आई, आणि हा बाप. काय ईश्वरी चमत्कार आज सगळ्यांची एकदम एके ठिकाणीं गाठ पडली हा! हेमकांता, तूं पहिल्यानें वसईहून आलास, नाहीं?

हेम० शृं०—नाहीं महाराज, मी नव्हे तो; मी शृंगारपुराहून आलों.

राजा—अरे थांबा, तुह्मी निरनिराळे उभे रहा; मला कोणचा कोण हें ओळखत नाहीं.

हेम० सा०—दयानिधे महाराज, मी वसईहून आलों.

धर्म्या सा०—आणि मी त्यांच्याबरोबर आलों.

राजा—तो नामांकित शूर योद्धा मंथनपूरचा राजा—तुमचा चुलत सासरा—यानें तुह्मांस एथें आणलें.

तारा०—तर आज माझ्या घरीं तुमच्यांतून कोण जेवलें ?

हेम० शृं०—वहिनी, मी जेवलों.

तारा०—आणि तुह्मी नव्हे माझे प्राणनाथ ?

हेम० सा०—नाहीं, नाहीं! व:, दुसऱ्यालाच लागली प्राणनाथ ह्मणायाला !

हेम०शृं०—मी देखील नाहीं नाहीं ह्मटलें, पण ती आपला आग्रह सोडीचना. ह्मणे तुह्मीच माझे प्राणनाथ. आणि ही सुंदरी तिची बहीण मला भावोजी ह्मणायाला लागली. (भानुमतीस) मी जें तुझ्याशीं बोलला, तें पाहतों आतां खरें होतें कीं नाहीं तें. हें सगळें स्वप्नच असेल तर मग कांहीं बोलवत नाहीं.

जग०—हाच तो कंठा तुह्मी माझ्याजवळून घेतला तो.

हेम० शृं०—होय हाच. मी कोठें नाहीं ह्मणतों ?

हेम०सा०—आणि त्याच्याकरितां तूं मला कैदेंत घातलेंस.

जग०—होय घातलें. मी कोठें नाहीं ह्मणतों ?

तारा०—मी धर्म्याबरोबर तुमची सुटका होण्यासाठीं होनांची थैली पाठविली. मला वाटतें, ती त्यानें नाहीं तुह्मांला आणून दिली.

धर्म्या सा०—माझ्याबरोबर नाहीं पाठविली.

हेम० शृं०—ही होनांची थैली मला मिळाली, आणि माझ्या धर्म्यानें ती तुमच्यापासून आणली. हां, आतां समजलों. माझा चाकर यांच्याकडे गेला आणि यांचा मजकडे आला; आणि मला सारंगपुरकर ह्मणून समजले आणि त्याला शृंगारपुरकर समजले. आणि याच कारणाकरितां हा आज घोंटाळा झाला.

हेम० सा०—हे होन मी बापास वांचविण्यास देतों.

राजा–कांहीं जरूर नाहीं. तुझ्या बापाला जीवदा-दिलें आहे.

वेश्या–महाराज, ती माझी आंगठी द्या परत.

हेम० सा०–ही घे आपली.

गों०–महाराज, कृपा करून आमच्या बरोबर मठांत चलावें, आणि आमचा इतिहास सविस्तर ऐकावा. आणि एथें जी सर्व मंडळी जमली आहे त्यांनींही चलावें. आज जो हा इतका घोंटाळा झाला, त्यामुळें सर्वांस त्रास पडला. परंतु हा प्रकार कसा मौजेनें घडला, तें लक्षांत आलें ह्मणजे हे सर्व क्षमा करतीलच. मुलांनो, तुमच्यासाठीं पहिल्यानें नऊ महिने कष्ट भोगले ते तर व्यर्थच गेले; परंतु तुमच्या भेटीनें आज या पंचवीस वर्षांच्या कष्टांचें सार्थक झालें. हे राजा, माझे पति, पुत्र, आणि हे सेवक यांस घेऊन मठामध्यें या, ह्मणजे तेथें आपला आश्चर्यकारक वृत्तांत एकमेकांस कळवूं.

राजा–फार उत्तम. चला तुमच्या समागमें चार घटका असून तुमची कथा श्रवण करूं.

[राजा, गोंसावीण, धनपाल, वेश्या, व्यापारी, जगजीवन, हे जातात.]

धर्म्या शृं०–महाराज, कसें काय, गलबतावरचें सामान उतरून आणूं का?

हेम० सा०–धर्म्या, माझें रे कोठलें सामान गलबतावर चढविलेस?

धर्म्या शृं०–आपलें सामान, महाराज, विहारांत होतें तें.

हेम० शृं०–तो मजशीं बोलतो आहे. मी तुझा धनी,

धर्म्या. आतां चल आमच्याबरोबर, सामानाचें मग पाहूं. अगोदर आपल्या भावाला भेट चांगला-

[हेमकांत सारंगपुरकर, हेमकांत शृंगारपुरकर, भानुमति, आणि तारामती, हीं जातात.]

धर्म्या शृं०—तुझ्या धन्याच्या घरीं एक लट्टभारती स्त्री आहे, ती आज जेवायाच्या वेळेस मला आपला नवरा समजून मजजवळ येऊं लागली; ती तर मग आतां माझी वहिनी—बायको नव्हे.

धर्म्या सा०—तूं माझा भाऊच काय ! मला वाटतें आतां मला आरसा पहायाला नको. तुला पाहून आतां मी किती छानदार, सुंदर, व देखणा दिसतों आणि असें वाटतें कीं, मला पाहून लोक भुलत असतील. बरें, मठांत गोष्टी चालल्या आहेत त्या ऐकायास चला जाऊं.

धर्म्या शृं०—मी नाहीं आधीं जाणार; तूं वडील आहेस.

धर्म्या सा०—याविषयीं शंका आहे, पाहिलें पाहिजे. हें मग कसें समजेल बरें?

धर्म्या शृं०—कोण वडील आहे हें समजण्यासाठीं आपण सोडत काढूं; तें समजेतोंपर्यंत तूं वडील. हो पुढें.

धर्म्या सा०—ह्मणजे कसें तरी तुझ्या मनांत मला दादा ह्मणायाचें. मी नाहीं दादा ह्मणून घ्यायाचा. मी दादा तर तूं पण दादा. आपली दादांची चांगली जोडी होईल.

धर्म्या शृं०—बरें तर मग—

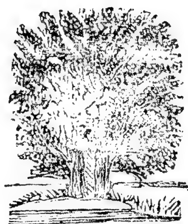
[साकी.]

दादा मी तुज ह्मणेन, तूंही ह्मण गा मजला दादा;
कोण धाकटा कोण वडिल या कशास करिशी वादा ? १

एके काळीं झालों आपण आवळे जावळे भाऊ;
हातामध्यें हात घालुनी बरोबरीनें जाऊं. २.

[गात गात निघून जातात.]

पांचवा अंक समाप्त.

जाहीरात.

खालीं लिहिलेलीं पुस्तकें विविधज्ञानविस्तारपुस्तकालयांत विक्रीस ठेविलीं आहेत. ही फक्त मनोरंजक पुस्तकांचीच यादी आहे; मराठी भाषेंत असणारीं अनेक अन्य पुस्तकेंही या पुस्तकालयांत विकत मिळतात. पुस्तकें मागविणारांनीं किंमतीचा पैसा पाठवितांना, टपाल हांशिलाबद्दल दर रुपयामागें एक आणा, याप्रमाणें जास्त पैसा पाठविल्याशिवाय पुस्तकें रवाना केलीं जाणार नाहींत. पुस्तकें पुढील पत्त्यावर मागवावीं—

"विविधज्ञानविस्तार मासिकपुस्तकाचे म्यानेजर यांस,
काळबादेवी रोड,
मुंबई."

नाटकें.

	रु. आ.
अभिज्ञानशाकुंतल नाटक (चित्रयुक्त) संस्कृत मूळासह.	५—०
अभिज्ञानशाकुंतल नाटक—गुंजीकरकृत.	१—८
अभिज्ञानशाकुंतल नाटक—आपटेकृत	१—८
शाकुंतल नाटक—परशुरामपंतकृत.	१—४
संगीतशाकुंतल नाटक	१—४
संगीतरत्नावलि नाटक	०—१२
विक्रमोर्वशी नाटक—राजवाडेकृत.	०—१२
उत्तररामचरित नाटक	०—८
वेणीसंहार नाटक	०—८॥
मृच्छकटिक नाटक	०—८॥
जानकीपरिणय नाटक	३—०
पार्वतीपरिणय नाटक	०—१०
नागानंद नाटक	०—१४
विजयसिंग. (Julius Cæsar)	०—१२

ऑथेल्लो नाटक. (Othello)....	१—८
तार नाटक (Cymbeline)	०—१२
भ्रांतिकृत चमत्कार (Comedy of Errors·)	०—६
टेम्पेस्ट नाटक. (Tempest)....	१—८
शशिकला आणि रत्नपाल (Romeo & Juliet.)	१—०
अतिपीडचरित नाटक. (King Lear)	२—४
प्रेमगुटिका नाटक.	०—८
उदार दामोदर (दामाजीपंताचें) नाटक	१—४
थोरले माधवराव आणि जयपाळ नाटक	१—०
सवाई माधवराव पेशवे नाटक	१—४
मनोरमा नाटक.	१—८
डाक्तर व वैद्य प्रहसन.	०—२
शांकरदिग्जय नाटक.	१—८
नलदमयंती नाटक.	१—०
हरिश्चंद्र नाटक.	०—१२
गोपीचंद नाटक (हिंदुस्थानी)....	०—१२
भामाविलास नाटक.	०—१०
श्रियाळ नाटक.	०—८
सीमंतिनी नाटक.	०—८
मदनप्रताप नाटक.	०—८
भर्तृहरि नाटक.	१—०
सायुज्यमदन नाटक.	२—८
कामकंदला नाटक.	१—४
सुलोचनासति नाटक.	०—१२
पार्थप्रतिज्ञा नाटक.	०—१०
कालियामर्दन नाटक.	०—५
चित्रसेनगंधर्व नाटक	०—८
जरासंधवध नाटक	०—६
मदालसा नाटक.	०—१४
शिशुपालवध नाटक	१—०

सुधन्वसत्वपरिक्षा नाटक .... ०—५
सुभद्राहरण नाटक .... १—४

कादंबऱ्या.

मचिनगड .... ०—१४
मुक्तमाला. .... १—२
मंजुघोषा .... १—४
रत्नप्रभा. .... १—२
शिरस्तेदार. ०—६
श्री. थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे यांचें चरित्र .... १—८
हंबीरराव आणि पुतळाबाई,
(१८५७ सालचे बंडाची धामधूम) .... १—०
कादंबरीसार .... ०—१०
नीतिमंदीर .... ०—१०
पंचतंत्रसार .... ०—९
बाळमित्र-भाग १ ला .... ०—१२
इसापनीति. (चित्रयुक्त) .... १—०
आरबी भाषेंतील सुरस गोष्टी, भाग ५. दर भागास १—८
इलिझाबेथ (The Exiles of Siberia) .... ०—९
पाल आणि व्हर्जिनिया (Paul & Verginia).... ०—७
हरि आणि त्रिंबक (Sandford & Merton).... ०—१०
(निबंधमालेंतील) विनोद महदाख्यायिका .... ०—१२
चातुर्य आणि मनोरंजन .... ०—५
छत्रपति शिवाजीमहाराज आणि राजगुरु दादोजी कोंडदेव ०—६
घाशीराम कोतवाल ... . २—०
प्रेमबंधन .... १—८
विश्वासराव .... १—४
दोन गोष्टी .... ०—६
आनंदराव. .... ०—३
बर्थोल्डचरित्र .... ०—७

गलिवरचा प्रवास, भाग 1 ला.	०—८
,, भाग २ रा	०—९
अमोलिक वैद्यकचातुर्य	१—४
रोगी व वैद्य	०—१२
रसिकप्रिया (बोकाशिओकृत १० गोष्टी.)	1—४
जिल्बास चरित्र, भाग 1ला	1—४
रासेलास कादंबरी.	१—०
वसंतकोकिला	1—८
मित्रचंद्र	१—४
राजपुत्र शूरसेन	१—०
अद्भुत ठकबाजी	०—1२
कुटुंबवत्सल	०—३
बोधरत्नावलि	०—६
चमत्कारिक गोष्टी (भोजकालिदास) भाग १	०—४
—,,— —,,— भाग २	०—८
—,,— —,,— भाग ३	०—८
—,,— —,,— भाग ४	०—८
—,,— —,,— भाग ५	1—०
—,,— —,,— भाग ६	1—०
—,,— —,,— भाग ७	०—1०
—,,— —,,— भाग ८	०—८
—,,— —,,— भाग ९	०—८
बाहारदानीष, भाग 1 ला	०—८
—,,— भाग २ रा	०—८
नोवेधक गोष्टी, भाग 1 ला	०—४
—,,— भाग २ रा	०—४
—,,— भाग ३ रा	०—४
सुबोधकथासंग्रह, भाग 1 ला	०—४
,, भाग २ रा	०—५